

**KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETÉNEK
KUTATÁSI JELENTÉSEI
41.**

KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL
NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET

Igazgató:
Dr. Miltényi Károly

ISSN 0236—736—X

Írták:
Pongrácz Tiborné
S. Molnár Edit

Lektorálta:
Cseh-Szombathy László

SOKGYERMEKES CSALÁDOK

BUDAPEST
1991/4

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA; FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSOK	7
A KUTATÁS CÉLJA	15
Mintakiválasztás. A felkeresés eredményessége	18
I. A SOKGYERMEKES CSALÁDOK FŐBB DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI	
a) A sokgyermekes családok településtípus szerinti megoszlása	21
b) A cigány családok aránya	22
c) Családi körülmények. A családi állapot fő jellemzői	24
d) A sokgyermekes anyák kormegoszlása. Az anyák életkora és a gyermekszülések közötti összefüggések	27
e) A szülők iskolai végzettsége	31
f) A szülők foglalkozása. Az anyák munkavállalásával kapcsolatos problémák	33
g) A gyermekek származása és nevelkedésük körülményei	38
II. ÉLETKÖRÜLMÉNYEK	51
a) Lakáshelyzet	51
b) A háztartások felszereltsége	62
c) Segítség a környezettől. Szociális segély	64
d) A gyermekek nyaraltatása	71
e) Az anyagi körülmények szubjektív megítélése	72
III. A SOKGYERMEKES CSALÁDOK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA	74
IV. CSALÁDTERVEK — GYERMEKSZÁM-IDEÁLOK. A GYERMEKEK MEGSZÜLETÉSE MELLETT SZÓLÓ DÖNTÉSEK	79
V. VÉDEKEZÉSI MAGATARTÁS	105
A kívánt és nem kívánt terhességek aránya	105
VI. A SOKGYERMEKES ANYÁK "ÖNKÉPE" — VÉLEMÉNYEK A NAGYCSALÁDOK GYERMEKSZÁMÁRÓL, ANNAK ELŐNYEIRŐL ÉS HÁTRÁNYAIRÓL	110

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA; FŐBB MEGÁLLAPÍTÁSOK

Az átlagosnál több gyermeket vállaló és nevelő családok megítélésével kapcsolatban meglévő rejtett vagy nyílt feszültségek nem újkeletűek. A közvélemény-kutatások adatai azt bizonyítják, hogy növekszik a lakosságban az aggodalom az ország népességszámának csökkenése miatt, egyre többen tekintik ezt súlyos problémának, amiért elsősorban az alacsony születésszámot okolják. De egyetértés tapasztalható abban is, hogy a gyermekvállalás a családok magánügye, amelybe az állam nem szólhat bele. Az alacsony termékenység és az intim szféra sérthetlensége között feszülő ellentmondás csak oly módon lenne feloldható, ha a jelenleginél több család vállalkozna önként, saját elhatározásából az átlagosnál több gyermek világra hozatalára. A közvélemény azonban az ilyen családokat korántsem egyértelműen pozitívan ítéli meg; a többség szerint az átlagosnál több gyermek e családokban a véletlenre és a szülők felelőtlen magatartására vezethető vissza.

A megoszló vélemények nemcsak annak tudhatók be, hogy az átlagostól, a megszokottól eltérő magatartásra a közvélemény gyakorta előítéletesen, vagy negatívan reagál, de annak is, hogy az emberek egy része úgy érzi, ezeknek a családoknak az állam az "ő pénzéből", az "ő adójából" juttat az indokoltnál nagyobb részt.

Az utóbbi időben azonban — jórészt a Nagycsaládosok Országos Egyesületének megalakulását követően — egyre erőteljesebben hallatják hangjukat a sokgyermekes családok is. Képviselőik elsősorban e családoknak a népesség reprodukciójában játszott áldozatos szerepét, követendő értékrendjét hangsúlyozzák és kifejezésre juttatják, hogy azokat az erőfeszítéseket, melyek gyümölcsét a jövőben az egész társadalom élvezi — javítva az eltartók-eltartottak arányát — a jelenleginél nagyobb anyagi és erkölcsi elismeréssel kellene honorálni.

Anélkül, hogy e kérdésben igazságot kívánnánk, vagy tudnánk tenni, megállapítható, hogy a család- és szociálpolitikára fordítható anyagi eszközök igen korlátozott volta egyfelől, másfelől az a tény, hogy az államháztartási adóbevételek biztosításának igénye szükségképpen maga után vonja, hogy ez egyes csoportoknak juttatott adókedvezmények abszolút vagy relatív adóemelést jelentenek más csoportoknál, a gyermekes családok és a nyugdíjas rétegek, a gyermekes családok és a gyermektelenek, az egy-két gyermekesek és a sokgyermekesek közötti érdekellentétek, konfliktusok éleződéséhez vezethet.

A sokgyermekes családok nem tekinthetők homogén csoport(ok)nak, társadalmi, demográfiai jellemzőik, sőt gyermekvállalási magatartásukat befolyásoló értékrendjük tekintetében is jelentősen differenciáltak. A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben végzett vizsgálat éppen ezeknek az azonosságoknak és különbségeknek feltárására vállalkozott, célul tűzve, hogy hozzájáruljon a nagycsaládokkal kapcsolatos megalapozottabb vélemények kialakításához

Összefoglalóan megállapítható, hogy vizsgálatunk nem támasztja alá azt a közvéleményben — sőt sok esetben a szakemberek körében is — élő vélekedést, miszerint a sokgyermekes családok túlnyomó többségére a lumpen életmód, az etnikai összetétele szerint pedig döntően a cigány származás jellemző. A családot jól ismerő és a felvételt végző védőnők besorolása szerint a családok egyharmada az átlagot meghaladó mértékben igen rendes, gyermekcentrikus életvitelű, s kifejezetten zülöttek, rendetlenek, gyermekeiket elhanyagolónak csak a családok 15%-a volt nevezhető. A sokgyermekes családok több mint háromnegyede volt nem cigány származású. Ugyanakkor kétségtelen, hogy mind a cigány származású szülők előfordulási gyakorisága, mind a lumpen életvitelt folytató családok aránya szoros összefüggést mutat a családok gyermekszámával. A magasabb gyermekszámú (8 és többgyermekes) családokra mind a cigányszármazás, mind az antiszociális életvitel jellemzőbb, mint a három-négy gyermekes családok esetében.

A sokgyermekes családok demográfiai jellemzőiről a következő összefoglaló megállapítások tehetők. A szülők házassági és újraházassági adatai arra mutatnak, hogy e populáció magatartása nem tér el a házasságkötési mozgalomban tapasztalt általános tendenciáktól, illetve a társadalomban elfogadott szokásoktól, normatíváktól. A felvétel időpontjában a túlnyomó többség házasságban élt, de meg kell jegyezni, hogy viszonylag jelentős volt azok aránya (ez az arány a gyermekszámmal emelkedik), akik házasságkötésüket megelőzően — jelenlegi férjükkal, vagy más partnerrel — hosszabb-rövidebb ideig élettársi kapcsolatban éltek.

A sokgyermekes anyák többsége termékenységet igen fiatal életkorban kezdi meg. Míg országos átlagban a nők mintegy egynegyede szüli meg első gyermekét a 20. életévének betöltése előtt, a sokgyermekes anyák csoportjában ez az arány 40 százalék körüli. Az öt- és többgyermekes anyák esetében a tinédzserkori első szülések aránya megközelíti a 60 százalékot.

A nagycsaládos szülők iskolai végzettségére és foglalkozási struktúrájára a gyermekszám szerinti markáns differenciáltság jellemző. Míg a háromgyermekes apák, anyák átlagos iskolai végzettsége — elsősorban viszonylag fiatal korstruktúrájukra visszavezethetően — az országos átlagnál magasabb, addig a nagyobb gyermekszámú családokban (öt és több gyermek) az anyák többsége az általános iskola befejezéséig sem jutott el, s a gyermekszámmal együtt emelkedik a szinte analfabétának nevezhető szülők előfordulási gyakorisága is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a magas gyermekszámú családok között is jelen van egy magasan iskolázott, felsőfokú végzettséggel rendelkező réteg, vagyis a 6 és többgyermekes családokról semmiképpen nem állítható, hogy ott a szülők kizárólag tudatlanságuk, iskolázatlanságuk következtében, vagy etnikai hagyományokkal magyarázható okokból váltak sokgyermekessé.

Az alacsony iskolai végzettség és a magas gyermekszám meghatározza, behatárolja az anyák foglalkozási struktúráját és lehetőségeit. A háromgyermekes anyák munkavállalás szempontjából is az átlagnak megfelelően "viselkednek": 85%-uk folytat kereső tevékenységet (ide értve a gyesen, a gyeden levőket is). A gyermekszám emelkedésével párhuzamosan nő a kereső tevékenységet nem folytató, háztartásbeli anyák aránya. A foglalkozási struktúra is erőteljesen differenciált a gyermekek száma szerint. A háromgyermekes anyák körében a legmagasabb a szellemi foglalko-

zásúak aránya és a legalacsonyabb a segéd munkásoké. Öt- és többgyermekes anyák esetében a betanított és a segédmunka válik dominánssá (80–90%-os arányban), s a gyermekszám növekedésével egyre inkább a segédmunkát végzők kerülnek túlsúlyba. Az apák foglalkozási összetétele hasonló a dolgozó anyákéhoz, azzal a különbséggel, hogy magasabb a szakmunkások aránya, de a gyermekszám növekedésével az apák körében is a segédmunka válik meghatározóvá. A gyermekszám növekedésével együtt tehát nő az egykeresős családok aránya, és pedig oly módon, hogy ez az egy kereset a férj/élettárs szakképzettség nélküli segéd munkájából származik.

A lakosság életkörülményeinek jó mutatóját képezik a lakáshelyzetre vonatkozó információk, adatok. A vizsgálati adatok tanúsága szerint a sokgyermekes családok mind a lakáshoz jutás lehetőségeit, mind a felvételkor rögzített lakáshelyzetüket tekintve még az országosan ismert kedvezőtlen helyzethez képest is lényegesen rosszabb körülmények között voltak. Túlnyomó többségük nemhogy a házasságkötéskor, de még az első gyermek megszületésekor sem rendelkezett önálló lakással. A felvétel időpontjára — bár esetenként kirívóan hosszú várakozási idő után — a meghatározó többség önálló lakásban élt. A saját lakással nem rendelkezők (10%) elsősorban községi lakosok, akik a nagyszülőkkel élnek együtt, vagyis a családtagjocím nem jelent feltétlenül lakás nélküliséget, hanem inkább egy többgenerációs együttélést.

A lakáshoz jutás módozatai településtípus-specifikusak. Míg Budapesten magas azok aránya, akik lakáskiutalással jutottak önálló lakáshoz, addig a községekben ez a forma ritkaságszámba megy, s meghatározóvá a családi ház építése válik. Összességében a sokgyermekes családok túlnyomó többsége saját erőből oldotta meg lakásproblémáját: lakásvásárlással, lakás vagy családi ház építésével. A gyermekszám ebben a vonatkozásban nem bizonyult differenciáló tényezőnek, a magas gyermekszámú családok ugyanúgy elsősorban önerőből teremtették meg lakhatási feltételeiket, mint a háromgyermekesek.

A vizsgált sokgyermekes családok lakás nagysága mind a szobaszám, mind az alapterület vonatkozásában megfelel az országos átlagnak. Az átlagosnak megfelelő lakás nagyság és az átlagost meghaladó családnagyság a lakások rendkívüli túlszűfoltóságához vezet. Az egy lakószobára jutó személyek száma csaknem háromszorosa az országos átlagnak. Gyermekszám szerint természetesen jelentős különbségek vannak, de még a háromgyermekes családoknál is 1,6-del több személy él egy lakószobában, mint az országos átlag. Az öt- és többgyermekes családok esetében pedig átlagosan több mint négy, illetve több mint öt személy kénytelen egy lakószobában élni.

Komfortosság tekintetében a sokgyermekes családok általában az országos átlagnak megfelelő minőségű lakásokban laknak. Az átlag mögött azonban igen jelentős szóródás tapasztalható. Míg a háromgyermekes családok háromnegyede él összkomfortos lakásban, s ez az arány számottevően magasabb, mint az országos átlag, addig az öt és több gyermeket nevelő családok több mint fele (58%) komfort nélküli — gyakran még vízvezetékekkel sem rendelkező — lakásban lakik. A családnagysághoz viszonyított lakáskörülmények, a túlszűfoltóság ellenére a többség elégedett jelenlegi lakásával, lakáskörülményeivel; az elégedetlenek és egyben változtatni kívánók aránya 38%. Az elégedettek várakozáson felüli aránya vélhetően azzal van

összefüggésben, hogy a családok a magyar lakáshelyzet ismeretében úgy vélik, hogy egy két-három szobás, 60 négyzetméter körüli, komfortos lakással "illik elégedettnek lenni".

A háztartások felszereltségéről is elég kedvezőtlen kép rajzolódik ki. Alapvető felszereltségi tárgynak tekintve a mosógépet, hűtőszekrényt és televíziót, megállapítható, hogy a családok egynegyedénél e három alapvető háztartási gép közül valamelyik hiányzik (például a családok 16%-a nem rendelkezik hűtőszekrényvel). A családok többségére a kielégítő szintű felszereltség jellemző, s relatíve alacsony a kielégítőt meghaladó mértékben felszerelt (autó, telek vagy hétvégi ház) háztartások aránya. A helyzet megítéléséhez figyelembe kell venni, hogy — véleményünk szerint — e vagyontárgyak egyike sem minősíthető a sokgyermekes családok esetében luxusnak, hiszen például a telek (amivel a családok 5%-a rendelkezik) az élelmiszerellátást javíthatná, pótolhatná, illetve a gyermekek nyaralását tenné lehetővé.

A sokgyermekes családok nehezebb életkörülményeinek ismerete felveti a kérdést, hogy milyen mértékben számíthatnak szűkebb környezetük és a társadalom támogatására, anyagi segítségére. A családi támogatás — különösen a magas gyermekszámmal rendelkezők esetében — viszonylag csekély mértékű. A társadalmi támogatásnak elsősorban a segélynyújtásban megnyilvánuló formáját vizsgáltuk, s megállapíthattuk, hogy a sokgyermekes családoknak mintegy fele részesül a gyermekszámmal növekvő arányban, alkalmi, vagy rendszeres segélyben.

A segélyezés rendszerében érdekes eltérések mutatkoznak a cigány és a nem cigány származású családok között. Általában a cigány családok gyakrabban, nagyobb arányban részesülnek szociális segélyben, ami arra vezethető vissza, hogy a cigány származású szülők "rámenősebbek", gyakrabban folyamodnak segélyért, mint nem cigány sorstársaik. Akkor azonban, amikor már nem az érintettek, hanem a tanács vagy a munkahely kezdeményezéséről van szó, megfordul a kép: a tanácsok, munkahelyek lényegesen gyakrabban kezdeményezik a nem cigány családok támogatását, mint a cigány családokét.

Kutatásunkból kitűnik, de a társadalmi tapasztalatok alapján is ismeretes, hogy a sokgyermekes családok olyan életkörülmények között kényyszerülnek élni, amelyek az egészségi állapotok nagymértékben veszélyeztető tényezőknak minősülnek (az átlagnál rosszabb anyagi helyzet, túlszűfolt lakáskörülmények, a korszerű táplálkozás hiánya, vagy erősen korlátozott volta stb.).

Vizsgálati mintánk adatai alapján azonban a feltételezettel ellentétben az volt megállapítható, hogy a sokgyermekes családok nem tekinthetők "betegebbnek", mint az ország egésze általában. A krónikus betegségek előfordulási gyakorisága a három-négy gyermekes szülők esetében az országos átlag alatt van, s a népesség egészére jellemző tendenciákkal ellentétben a sokgyermekes anyáknál ritkább a krónikus betegségek előfordulása, mint az apáknál. Az átlagnál kedvezőtlenebb helyzetben vannak a nagy gyermekszámú nyolc- és többgyermekes családok, de a rosszabb egészségi állapot nem a magas gyermekszámmal, hanem az e családok negatív társadalmi-demográfiai, szociális mutatóival van összefüggésben. Kedvezőtlenül magas azonban a fogyatékos gyermekek aránya. A gyermekszámmal növekvő mértékben, átlagban minden nyolcadik családban él fogyatékos — ezen belül viszonylag sok értelmi fogyatékos — gyermek.

Kutatásunk egyik lényeges megválaszolandó kérdése volt, hogy milyen motívumok játszottak szerepet a családok, az anyák döntéseiben, amikor az átlagnál több gyermek születésére, felnevelésére vállalkoztak. Családtervezési magatartásukkal kapcsolatban megállapítható, hogy a sokgyermekes anyák körében a nem tervezők aránya az országos átlagnak mintegy négyszerese. A "nem tervezés" a háromgyermekes anyák között viszonylag ritka, majd a gyermekszám növekedésével egyre általánosabbá, domináns magatartásformává válik. A tervezett gyermekszám átlaga (2,71) ugyan számottevően magasabb, mint a házasságot kötő magyar nőké, de minden gyermekszám esetén alatta marad az életben lévő gyermekszámnak (4,37). A mintába került tervező nők 50%-a csupán egy vagy két gyermeket kívánt volna élete folyamán világra hozni.

A meghatározó többséget képviselő "nem tervező", illetve "túlteljesítő" anyáktól magatartásuk, döntésük okairól érdeklődtünk: "végül is hogyan dőlt el, hogy ennyi gyermekük lett?". A megkérdezettek több mint fele — bár eltérő megfogalmazásban — lényegileg a véletlennek, véletlen tényezők hatásának tulajdonította magas gyermekszámát. A védekezési ismeretek hiánya, a művi abortusz elutasítása, vagy az attól való félelem, a terhesség túl késői észlelése határozták meg e nők gyermekvállalási magatartását, az újabb és újabb gyermekáldásba való inkább kényszerű, semmint tudatos beletörődést. Elsősorban a magasabb iskolai végzettségű, főként diplomás anyákra jellemző egy tudatos, az újabb-újabb terhességet gyermekszereletből, családszeretetből, vallási megfontolásból elfogadó beállítódás, vagy bizonyos praktikus szempontok érvényre juttatása: a gyermek nemének preferálása vagy az új házasságból kívánt gyermek motívuma.

A sokgyermekes anyák gyermekvállalásában szerepet játszó szempontok közül egy sajátos attitűdöt szeretnénk kiemelni, nevezetesen a szülői ház; saját gyermekkoruk példáját. Mind a három-, mind a négy- és többgyermekes anyáknál visszatérő hivatkozási motívum volt, hogy ők is sokgyermekes családból származtak, s a több testvérrel való együttélés, nevelkedés számukra követendő példát, megvalósítandó életformát jelentett és jelent.

A kutatás során különböző módon megközelítve próbáltuk feltárni, hogy milyen mértékben elégedettek a kérdezett anyák helyzetükkal, mennyiben tartják ideálisnak, illetve ha újra kezdenék az életüket, ugyanennyi gyermeket vállalnának-e. Vizsgáltuk, hogy a sokgyermekes anyák hány gyermeket tartanak ideálisnak, mennyiben tér el az általuk megjelölt gyermekszám a közvélemény-kutatásokból ismert országos átlagtól, illetve hogy az általuk ideálisnak tartott gyermekszám és a tényleges gyermekszámuk között milyen mértékű és irányú eltérések mutathatók ki.

A sokgyermekes anyák által átlagosan ideálisnak tartott gyermekszám (2,80) magasabb, mint a felvétel évében végrehajtott közvélemény-kutatás során megállapított érték (2,53), de messze alatta marad a sokgyermekes nők életben lévő gyermekszám-átlagának (4,37). Gyermekszám szerint megvizsgálva azt mondhatjuk, hogy az eltérés a legkisebb — érthető módon — a háromgyermekeseknél, de már a négy és még inkább az ennél több gyermekes anyák körében erős kisebbségben vannak azok, akik saját helyzetükről, mint "ideálisról" vélekednek.

A retrospektív gyermekszám-átlagokkal ugyancsak a jelenlegi helyzetükkel való elégedettséget vizsgáltuk: vajon ugyanezt az életformát vállalnák-e akkor is, ha újra

kezdhetnék az életüket. A retrospektív gyermekszám átlaga (2,59) messze alatta marad mind az érintettek életben lévő, tényleges gyermekszámának (4,37), mind az eredetileg tervezett gyermekszámának (2,71), de még az általuk ideálisnak tartott gyermekszámának (2,80) is. Az egész minta 39%-ának lenne ugyanannyi gyermeke, mint amennyi az adatfelvétel időpontjában volt.

Külön említést érdemel az a sajnálatos tény, hogy a sokgyermekes anyák mintegy 6%-a (a 8–10 gyermekesek egyötöde) úgy nyilatkozott, hogy egyetlen gyermek világrahozatalára sem vállalkozna. Bár a retrospektív, "mi lenne, ha ..." kérdésekre adott válaszokat indokolt bizonyos fenntartásokkal kezelni, a vélemények mégis árulkodnak. Árulkodnak arról, hogy a sokgyermekes anyák — a gyermekek eltartásával, felnevelésével kapcsolatos nehézségek, családi problémák miatt — meglehetősen nagy feszültségek között élnek, s nagyon szomorú, hogy a feszültség okát, forrását sok esetben éppen a nagy családra, gyermekeik számára vezetik vissza.

A sokgyermekes anyák nem tervező magatartásával összefüggésben jelentősen gyakoribb körökben a védekezést elutasítók, fogamzásgátlást soha nem alkalmazók aránya. A soha nem védekezők aránya háromszor magasabb, mint a házas női népességnél általában. A fogamzásgátlást alkalmazók előfordulási gyakorisága a legmagasabb (90%) a háromgyermekes anyák körében, ismételten igazolva, hogy a háromgyermekes anyák társadalmi-demográfiai jellemzőikkel, magatartásukkal jól illeszkednek a felnőtt, házas női népességhez. E szempontból a háromgyermekes anyák nem tekinthetők igazán "sokgyermekeseknek", vagy legalábbis nem hordozzák magukban a sokgyermekesek sajátos megkülönböztető jegyeit.

A terhességtörténet vizsgálata során minden egyes terhességről megkérdeztük, hogy akart-e ekkor az anya terhes lenni vagy sem, vagy esetleg nem utasította el teljesen a terhességet, csak egy későbbi időpontban kívánta volna. A "nem akart teherbe esni" válaszokat a szüléssel végződő terhességekre leszűkítve megállapítható, hogy már a háromgyermekes anyák esetében is 25% azok aránya, akik harmadik gyermekükről, mint nem kívánt gyermekről nyilatkoztak, s a gyermekszám növekedésével együtt nő a nem kívánt terhességek aránya, átlagosan 40–50%-ra.

Röviden szeretnénk összefoglalni azokat a vizsgálati eredményeket, amelyeket e nagycsaládokban élő mintegy 13 ezer gyermek származásával, nevelkedésével, társadalmi-demográfiai jellemzőivel kapcsolatban feltártunk. Magyarországon hosszú ideje jellemző, hogy a gyermekek túlnyomó többsége, 90% körüli aránya a szülők házassági kapcsolatából származik. Ez a tendencia érvényes a nagycsaládokban élő, nevelkedő gyermekek esetében is. A gyermekek 80% körüli aránya házasságból, 14%-a élettársi kapcsolatból származik, s mindössze 3%-a született házasságon vagy élettársi kapcsolaton kívül. Az élettársi kapcsolatból származó gyermekek aránya az első gyermek esetében a legmagasabb, miután gyakori, hogy az élettársi kapcsolatot a szülők csak az első gyermek megszületése után (néhány esetben csak a második, vagy harmadik gyermek után) legalizálják. A feltételezettnél sokkal rendezettebb családi körülményekre utal, hogy az anyával élő gyermekek háromnegyede azonos apától, s mintegy 22%-a legfeljebb két apától származik.

A családok életével kapcsolatos pozitív képet erősíti továbbá az a tény, hogy a gyermekek túlnyomó többségének nevelkedése viszonylag harmónikus, rendezett volt, 90% fölötti arányuk csak családban, édesanyja mellett élt. A háromgyermekes

családok esetében ez az arány csaknem 100%-os, a hat- és többgyermekes családokban azonban már 10–20% között van azoknak a gyermekeknek az előfordulási gyakorisága, akik hosszabb-rövidebb időre elkerültek otthonról. Az elkerülés általában állami gondozásba vételt jelent, s azt mutatja, hogy a magas gyermekszámú családok nagyobb eséllyel kerülnek olyan szociális feltételek közé, melyek a gyermek — sok esetben a családban élő valamennyi gyermek — állami gondozásba vételét indokolják, szükségessé teszik.

A gyermekek életútját, gondozását nyomon követve megállapítható, hogy három éves kor alatt a többség a gyeseen lévő édesanyjával nevelkedik otthon. A bölcsődei igénybevétel elsősorban az anya kereső tevékenységével van összefüggésben, s így a háromgyermekes családokban a leggyakoribb. Meglehetősen kedvezőtlen a kép a gyermekek óvodai képzésben történő részvételét illetően. Az országos átlagnak megfelelő 91%-os aránnyal csak a háromgyermekes családok esetében találkozunk, az öt- és többgyermekes családoknál már 20% és 40% között mozog — a szülői elhatározás és nem objektív okok miatt — a sem óvodába, sem iskolaelőkészítőbe nem járt gyermekek előfordulási gyakorisága.

A magas gyermekszámú családokból származó gyermekek hátrányos helyzete az iskolai végzettség vonatkozásában is igaz. Az általános iskola nyolc osztályát el nem végzettek aránya pozitív, az általános iskola után tovább tanulók aránya negatív korrelációt mutat a családban élő gyermekek számával. Hasonló differenciák tapasztalhatók az iskolai tanulmányok eredményességét illetően is. Az országosan viszonylag ritkán előforduló évismétlések az öt- és többgyermekesek esetén 26%-os arányt képviselnek, s nem ritka, hogy rossz tanulmányi eredmény miatt egy-egy gyermek halmozottan, kétszer-háromszor kényszerül évismétlésre.

A már dolgozó gyermekek foglalkozása szoros összefüggést mutat az almintánként eltérő iskolai végzettségi szinttel. A háromgyermekes családok esetében meghatározó a szakmunkások és jelentéktelen a segédmunkások aránya, majd a családban élő gyermekszámmal együtt emelkedik a segédmunkások és csökken a szakmunkások előfordulási gyakorisága. Hasonló irányú tendencia mutatható ki a szellemi munkakörben tevékenykedő gyermekek vonatkozásában is.

Kutatásunk során vizsgáltuk a sokgyermekes anyák szubjektív életérzéseit is: milyen előnyeit és hátrányait látják az átlagnál magasabb gyermekszámú családnak, s hogyan ítélik meg helyzetüket a társadalomban, a nagy többséget képviselő egy-két gyermekes családokhoz képest.

Megállapíthattuk, hogy a sokgyermekes anyák saját életfeltételeiket lényegesen rosszabbnak, hátrányosabbnak tartják az egy-két gyermekes családokhoz képest. Az ún. nagycsalád pszichikus örömeit leginkább a három-, legfeljebb négygyermekes anyák jelentősebb hányada érzékeli, az arányok azonban a gyermekszám növekedésével fokozatosan lecsökkennek. Minél több gyermek van, annál inkább bontakozik ki kétfajta attitűd. Emelkedik a helyzetüket pszichikus szempontokból, a családi harmónia, a gyermeknevelés szempontjából is kedvezőtlenebbül megítélők aránya — ezeket az örömeiket feltehetően egyre inkább elfedik a növekvő gyermekszámmal együtt nehezedő objektív feltételek. A másik attitűd a vélemény nélküliek arányának növekedése a gyermekszám emelkedésével. Ez elsősorban azzal hozható összefüggésbe, hogy az öt-, hat- vagy többgyermekes anyák iskolázottsági szintje egyre

alacsonyabb, s ez sajnálatos módon vagy azzal jár együtt, hogy az alacsonyabban iskolázott sokgyermekes anyák kevésbé foglalkoznak — vagy képesek foglalkozni — a családi élet, a gyermeknevelés problémáival, vagy pedig azzal, hogy a családi élet, a gyermekek tanulására, jövőjére vonatkozó igényeik, terveik lényegesen szerényebbek, mint a három-, négygyermekesekéi.

A sokgyermekes családok témakörében végrehajtott kutatásunk eredményei azokat a véleményeket látszanak igazolni, melyek az átlagosnál több gyermeket vállaló, nevelő családok heterogén jellegére hívják fel a figyelmet. Alaptalannak tűnnek mindazon "sommás" megállapítások, miszerint a sokgyermekes családok csak, vagy elsősorban cigányok, antiszociálisok, felelőtlenek, de alaptalan a sokgyermekes szülők általánosítva egyoldalúan pozitív megítélése, "piedesztálra" emelése is. Kétségtelen tény azonban, hogy e családok gyermekszáma és a kutatás során róluk kialakított kép között negatív előjelű kapcsolat mutatható ki, míg a három-, négygyermekes családok társadalmi-demográfiai jellemzőik és életvitelük alapján jól illeszkednek a társadalmi átlagba, addig a magasabb gyermekszámú családokra inkább a társadalmi marginalitás jellemző. Az átlag azonban nem jelent, nem jelenthet általánosítást, s ahogy a három-, négygyermekes családok között jelen vannak deviáns családok is, ugyanúgy a magasabb gyermekszámúak között is találunk igen pozitív életvezetésű, az átlag feletti mutatókkal jellemezhető családokat.

A sokgyermekes családok jelenleg is és — nagy valószínűséggel állítható — a jövőben is a társadalomnak egy töredékét jelentik és fogják jelenteni, s nem várható tőlük az ország népesedési problémáinak megoldása, a termékenység csökkenő trendjének megállítása vagy megfordítása. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy az átlagosnál nagyobb áldozatvállalásuk pozitív hatásaiból az egész társadalom részesül, tehát szükségszerű és indokolt, hogy a társadalom elismerését anyagi és erkölcsi támogatás formájában kifejezésre juttassa. A sokgyermekes családok sokfélesége azonban felveti, hogy a gyermekek esélyegyenlőségét, jövőjét nem biztosítaná-e jobban a természetbeni és pénzbeni támogatásoknak a jelenleginél differenciáltabb, "családra szólóbb" felosztása. Ennek egyik útja lehetne, hogy a sokgyermekes családok anyagi támogatását, a pénzbeni és a természetbeni juttatások arányának meghatározását a jelenleginél nagyobb mértékben tegyék — e családok életvitelét és életkörülményeit jobban ismerő — önkormányzatok feladatává és kötelességévé.

A KUTATÁS CÉLJA

A mai magyar társadalomban az egy-két gyermekes családmódel a jellemző. A harmadik és ennél magasabb sorszámú gyermek vállalása folyamatosan csökkenő tendenciát mutat, s e csökkenés mögött összetett, a társadalmi, gazdasági, politikai élet számos, egymással kölcsönhatásban lévő kérdése, problémája húzódik meg. A demográfiának mind ez ideig nem sikerült egyértelműen feltárnia a gyermekvállalást befolyásoló tényezők hatásmechanizmusát. Ennek nemcsak az az oka, hogy a termékenységre ható tényezők jelentős része nem kvantifikálható (pl. a társadalom jövőképe, a gyermekvállalás társadalmi megítélése, az azzal kapcsolatos közhangulat, divat, és ennek tükröződése az egyéni magatartásokban stb.), hanem az is, hogy még a számszerűsíthető tényezők hatását sem lehet egyértelműen definiálni. Jó példa erre a gazdasági helyzet változásának az életszínvonalra gyakorolt hatása, illetve ennek összefüggése a termékenységgel. Az életszínvonal ugyanis negatívan hathat a családok gyermekvállalási magatartására akkor is, ha az növekszik, és akkor is, ha csökken. Egy viszonylag alacsony szintről történő életszínvonal-emelkedés, amely lehetővé teszi az egyének számára korábban nem realizálható materiális szükségleteik kielégítését, átalakíthatja az egyének, családok értékstruktúráját, így gyermeknevelés helyett jövedelmüket anyagi javak vásárlására fogják fordítani. Ez zajlott le Magyarországon a 60-as és a 70-es években, és a születési arányszámok drasztikus csökkenését és mélypontját eredményezte. Az életszínvonal-csökkenés negatív hatása még nyilvánvalóbb. Ismeretes, hogy a családok életszínvonalát, anyagi helyzetét az eltartott személyek, a gyermekek száma nagymértékben befolyásolja. Ezért a családok az életszínvonal-csökkenés mérséklésére, megállítására — miután a pótlólagos jövedelemszerzési lehetőségek korlátozottak — oly módon is reagálnak, reagálhatnak, hogy kevesebb gyermek felnevelésére vállalkoznak.

A gazdasági helyzet és a termékenység közötti összefüggés azonban korántsem ennyire egyszerű, vagy egyértelmű. Szerepet kaphatnak benne olyan szubjektív momentumok, amelyek módosíthatják, esetleg teljesen megváltoztathatják az előbbiekben vázolt képet. Ilyen szubjektív elem lehet például a társadalom tagjainak jövőképe, vagyis az ország, a család, az egyén sorsa, anyagi jóléte, társadalmi, szociális biztonsága várható alakulásának megítélése. Ha az egyén az országnak, és ezen belül saját sorsának alakulását optimistán ítéli meg, valószínűsíthetően több gyermeket fog vállalni még egy rosszabb gazdasági helyzetben is, mintha relatíve jó gazdasági helyzetben negatívan, pesszimistán néz a jövő elé.

A gazdasági helyzet és a családok gyermekvállalási döntései között tehát szoros kapcsolat van, de e kapcsolat nem írható le kvantifikálható tényezőkkel, mivel a gazdaság, az anyagi helyzet szigorú objektív mutatóit egyéni vélemények, attitűdök

gyakran alapvetően befolyásolják, módosítják. Igaz ez a sokgyermekes családok esetében is, akiknél néha minden racionális megfontolást félresöpör a gyermekek nevelésével járó érzelmi többlet. Jó példa erre a 80-as évek gazdasági és politikai válságában Lengyelországban kialakult demográfiai helyzet. Az ismeretes gazdasági krízis, az igen komoly megélhetési és ellátási gondok közepette a születések száma szinte robbanásszerűen megnőtt, s jelentős mértékben emelkedett az 5–6 gyermeket tudatosan vállaló családok aránya. A jelenség feltehetően azzal magyarázható, hogy az egyének a válságjelenségek és a közélet elől a magánszférába menekültek, a családi életben keresték boldogulásukat, az élet értelmét.

Hazánkban a nyolcvanas évek közepén ilyen tendencia nem mutatkozott, a gazdasági helyzet, az életszínvonal romlásának csupán a negatív, a termékenységet csökkentő tendenciái érvényesültek. A sok gyermeket vállaló családok száma és aránya csökkent, s úgy tűnik, hogy a határkő nálunk a második és a harmadik gyermek között, a harmadik gyermek vállalásánál alakult ki.

A családonkénti egy-két gyermek azonban makroszinten nem biztosítja a népesség reprodukcióját. Ahhoz, hogy a népesség utánpótlása biztosított legyen, a családok számottevő részének három, vagy annál több gyermek felnevelésére kellene vállalkoznia. Abban konszenzus van a szakemberek és a közvélemény között, hogy a harmadik gyermek vállalása kívánatos, következésképp szociál- és népesedéspolitikai eszközökkel támogatandó, hiszen a háromgyermekes családok megítélése többnyire pozitív; sokan a háromgyermekes családokat még nem is tekintik igazán sokgyermekesnek.

Magasra csapnak azonban a szenvedélyek akkor, amikor a háromnál több gyermeket nevelő családok szociál- és népesedéspolitikai támogatásának kérdése vetődik fel. A szakma részéről e kérdés úgy fogalmazódik meg: népesedési szempontból kívánatos-e, hogy a családokat sok gyermek vállalására ösztönözzék. A közvéleményben ez a probléma olykor úgy jut kifejezésre: igazságos-e, hogy e családok a "társadalom terhére" vállalnak sok gyermeket, hogy e családok "felelőtlen magatartásának" következményeit az egész társadalom viselje. Az ilyen álláspontok mögött a sokgyermekes családokkal kapcsolatos szélsőséges nézetek sokfélesége húzódik meg. A közvélemény az ún. nagycsaládokkal kapcsolatban általában megosztott: az emberek saját tapasztalataik alapján e családokat vagy igen pozitívan, vagy szélsőségesen negatívan ítélik meg. A többség inkább negatív, vagyis elterjedtebb az a felfogás, hogy sok gyermek elsősorban a felelőtlen, lumpen, alkoholizáló, gyermekekkel nem törődő családokban születik. De a kérdéssel szociálpolitikai szempontból is foglalkozó szakemberek is meglehetősen tájékozatlanok a nagycsaládok minősítésében, s álláspontjukat gyakran csupán személyes tapasztalataikra, szubjektív ítéleteikre alapítják.

A sokgyermekes ún. nagycsaládokkal kapcsolatos megalapozottabb vélemények kialakítását célozta az a kérdőíves felvételen alapuló kutatás, amelyet a KSH Népeségtudományi Kutató Intézetben végeztünk 1985-ben. A felvétel során, országos reprezentatív minta alapján közel 3000 három- és többgyermekes anyát kérdeztünk meg és térképeztük fel a család társadalmi és demográfiai hátterét, az anya munka-

és termékenységtörténetét, fogamzásgátlási ismereteit, és gyakorlatát, a család lakás, jövedelmi és fogyasztási helyzetét, életmódbeli sajátosságait. Vizsgáltuk az anyák gyermekvállalási motívumait, továbbá véleményeiket azokról az előnyökről, illetve hátrányokról, amelyek az átlagosnál több gyermek nevelésével együttjárnak, s amelyek meghatározhatják a gyermekek egész életpályáját.

A mintát az 1981-ben harmadik, vagy ennél magasabb sorszámú gyermekét szült anyák közül választottuk ki oly módon, hogy a mintát képező 2983 család arányosan képviselje a fővárosban, városokban, illetve községekben élő sokgyermekes családokat.

A családok gyermekszám szerinti megoszlása:

3 gyermekes	1535 család
4 gyermekes	451 család
5 gyermekes	349 család
6 gyermekes	235 család
7 gyermekes	150 család
8 gyermekes	119 család
9 gyermekes	54 család
10 és többgyermekes	90 család
Összesen	2983 család

A kutatás egyik lényeges vizsgálati területe volt a sokgyermekes családok mindennapi életét, életmódját alapvetően meghatározó tényezők — úgymint a lakáskörülmények, a háztartások felszereltségének színvonala, az egészségi állapot — és a gyermekszám összefüggéseinek feltárása. Tanulmányunkban azonban hangot szeretnénk adni annak a nézetünknek is, hogy a családok életmódját, mindennapjait az objektív körülmények mellett ún. "puha változókkal" is jellemezni lehet, nevezetesen olyan adatokkal, amelyek azt mutatják meg: hogyan ítélik meg saját helyzetüket e családok, mennyire érzik azt "hátrányosnak" a nagy többséget jelentő, egy-két gyermekes családokhoz képest. A hátrányok miatt érzett frusztráltság kedvezőtlen családi atmoszférája a családi élet, a gyermekek szocializációja szempontjából akár ugyanolyan súlyú is lehet, mint a rossz anyagi feltételek. Ezért a kutatás néhány olyan elemét is bemutatjuk, amelyek a nagycsaládok saját helyzetükről alkotott képét, helyzetmegítélését villantjuk fel. Nem hallgathatjuk el, hogy az 1985—1991 között eltelt időszak meglehetősen hosszú — a közel hat éves átfutási időt a kutatásra szánható anyagiak szűkössége magyarázza. Ismert, hogy e periódusban jelentős változások történtek. Nagyon valószínű, hogy az életszínvonal romlása, a munkanélküliség megjelenése az átlagosnál is nagyobb mértékben érintette a nagycsaládokat, amelyek jórészt eleve szegények voltak, a szülők magas aránya pedig szakképzettség nélküli — így gyakorlatilag nemigen rendelkeztek olyan tartalékokkal, ami a válságos éveket átvészelve tenné számukra. Valószínű, hogy a kutatásnak éppen ez a része — a jövedelmi és fogyasztási viszonyok vizsgálata — az, amelyet leginkább meghaladott az idő. Nem áll ez a kutatás legfőbb témáira: a sokgyermekes családok összetéte-

lére, lakáskörülményeire, egészségi állapotára, a sokgyermekes anyák családtervezői magatartására, valamint a gyermekek nevelésével, iskoláztatásával kapcsolatos problémákra. E területeken a változások lényegesen lassúbbak. Ezért joggal számíthatunk arra, hogy a kutatás eredményei, következtetései feltétlenül hasznosíthatók.

Mintakiválasztás. A felkeresés eredményessége

Figyelembe véve a rendelkezésre álló anyagi kereteket, valamint az adatgyűjtés megszervezésének lebonyolíthatóságát, a sokgyermekes családokat mintegy 3000 családdal kívántuk reprezentálni¹.

A kiválasztás első nehézsége természetesen az volt, hogy nincsen olyan lista vagy statisztika, amely a sokgyermekes családokkal kapcsolatban mintavételi keretül szolgálhatna. A népszámlálások a 14 éven aluli gyermek-fogalmat (illetve a családi állás szerinti gyermeket) definiálják, amely nem alkalmas a sokgyermekes családok azonosítására. Végül egy olyan döntés született, hogy egy adott évben, esetünkben 1981-ben a harmadik és többedik gyermeküket szülő nők köréből választjuk ki a felkeresendő mintát. Emellett szólt egyrészt az, hogy ezek az anyák 1985-ben már túl voltak a gyás időszakán (hacsak 1981—1985 között nem szültek újabb gyermeket), és a gyermek óvodai elhelyezésével kapcsolatban is rendelkeznek már a kutatás szempontjából értékes tapasztalatokkal.

Másrészt az is e döntés mellett szólt, hogy az 1981. évi szülési statisztikai lapokon (legalábbis azok túlnyomó többségén) már szerepelt a személyi szám, amely lehetőséget adott arra, hogy a felkeresendő anyák nevét és lakáscímét az ÁNH-nál kiválaszthassuk.

Nem kétséges, hogy ez a döntés bizonyos fokig kompromisszum eredménye, hiszen az ily módon kiválasztott sokaság csak közelíti a sokgyermekes családok összességét, de nem azonos vele. (Nem szerepelnek benne olyan családok, amelyekben minden gyermek idősebb öt évesnél, illetve amelyekben egy vagy két gyermek öt évesnél fiatalabb.) Úgy véltük, mégis feltételezhető, hogy a mintával reprezentált sokaság jellemezni fogja a sokgyermekes családok összességét, anyagi és lakáshelyzetük jellegzetességeit, problémáik, gondjaik pedig azonosak lesznek általánosságban a sokgyermekes családok összességével.

1981-ben Magyarországon 23 832 olyan nő volt, akik abban az évben szülték meg harmadik, illetve további gyermeküket. A tervezett 3000 fős minta így egy 12,6 százalékos kiválasztási arányt jelentett volna. Az alapsokaság szülési sorszám szerinti alakulása azonban — mint ismert — nagyon egyenlőtlen, így egységes kiválasztási arány alkalmazása nem látszott célravezetőnek. Különböző alternatívákat végigszámolva három különböző kiválasztási arány látszott a legalkalmasabbnak: 3. és 4. szülés esetén minden tizedik, 5., 6. és 7. szülés esetén minden negyedik, 8. és

¹A mintakiválasztás részletes tervét dr. Élterő Ödön készítette, akinek ezúton mondunk köszönetet.

többedik szülés esetén pedig minden harmadik, a megszabott kritériumnak megfelelő anya kiválasztása². Ily módon mintánk minden területi egységben és rétegben a fenti három kiválasztási arány alkalmazásával került kiválasztásra. Végül is 2995 család lakcíme került kiírásra, amelyek több mint fele (1592) háromgyermekes, a további családokban pedig 1981-ben a 4. és további sorszámú gyermekek születtek meg. Figyelembe véve a területi egységek szerinti megoszlási arányokat, közülük 335 család a fővárosban, 1018 család a megyei, a 25 ezer főnél népesebb, a 15–25 ezer lakosú valamint a 15 ezer főnél kisebb városokban, 1642 család pedig a községekben (amelyek rétegezési szempontja a laksűrűség szerint: 15 ezernél népesebb, 10–15 ezer lakosú, 5–10 ezer lakosú, 3–5 ezer lakosú, 1500–2999 lakosú, 1000–1499 lakosú, valamint 500-nál kevesebb lakosú községeket jelentett).

A megadott címek felkeresése sikeresnek mondható: a mintába ugyanis 2983 sokgyermekes család került be — ez összességében 15 családdal kevesebb, mint az eredetileg tervezett minta. Mindez főként annak köszönhető, hogy a kérdezést végző helyi védőnők nagy helyismerettel rendelkeznek, s — mivel a családokban élő legfiatalabb gyermekek legfeljebb négy évesek lehettek — e családokkal az adatfelvételt megelőző időszakban egyébként is rendszeres kapcsolatban álltak. A minimálisnak mondható hiány abból adódott, hogy a megadott lakáscímen (illetve pótcímen) lakó család elköltözött.

Kismértékben módosult a végleges mintába bekerült városi és községi nagycsaládok mintabeli aránya: a mintavételi terv szerint összességében a városi családok 34 százalékos, a községi családoknak pedig 54,8 százalékos arányára számítottunk — ez 34,4 százalékra, illetve 54,4 százalékra módosult. (A változás abból adódott, hogy a városokban 9 családdal többet, községekben pedig 18 családdal kevesebbet kerestek fel a kérdezők. Ennek egyik magyarázata, hogy az adatfelvétel és a feldolgozás közötti időszakban a mintába bekerült néhány községet várossá nyilvánították.)

²Mielőtt bemutatjuk a kutatási eredményekről készült elemzéseket, ide kívánkozik egy módszertani megjegyzés.

A mintavételi eljárás fentebb ismertetett módjából következően a nagyon magas (öt, hat vagy annál is több) gyermekszámú családokat felülreprezentáltuk. Ennek az volt a célja, hogy az anya gyermekszáma alapján elkülönített almintacsoportok mindegyikében elemzésre alkalmas mintaelemszámot nyerjünk.

Ez a felülreprezentálás a következőképpen változtatja meg az azonos súlyozási szemponttal készített minta belső arányait:

Mint a későbbiekben kiderül, minél magasabb gyermekszámú családokról volt szó, annál nehezebb szociális körülményekkel, s annál csekélyebb tudatos családtervezői magatartással találtuk szembe magunkat. Így — ha a minta egészéről — mint a sokgyermekes családok "összességéről" teszünk megállapításokat, a felülreprezentáció következtében a valóságosnál némileg negatívabb képet kapunk. Ezt a torzító hatást úgy hidaltuk át, hogy a minta egészére vonatkozó, általános megállapításokat csak a legrikább esetben tettünk; ezek inkább csak a tendenciákat jelző, tájékoztató jellegűek. Elemzéseinket elsősorban a gyermekszám szerint elkülönített almintákon belül végeztük el, s az almintákat egymással hasonlítottuk össze.

Gyermekszám	Azonos módon	Eltérő módon
	súlyozott minta	
3	64,8	51,6
4	19,0	15,1
5	6,4	11,7
6	4,0	7,8
7	2,5	5,0
8	1,5	4,0
9	0,7	1,8
10 és több	1,1	3,0
Összesen	100,0	100,0

Ennél valamivel nagyobb mértékű a családok tervezett és ténylegesen elért megoszlása közötti eltérés a családban élő gyermekek szerint. Ez részben annak tudható be, hogy az 1981. évi gyermekszülés és az 1985. évi adatfelvétel közötti időszakban sok családban újabb gyermek (esetleg több is) született. (Mind az 1981. évi, mind a további gyermekszülések során ikerszülések is voltak, ami ugyancsak növelte a tényleges gyermekszám eltérését.)

Az eltérés másik oka, ha a családban meghalt egy (esetleg több is) gyermek. A családokat minden esetben az anya életben levő gyermekeinek száma szerint soroltuk alcsoportokba. E változások következtében a háromgyermekes családok eredetileg tervezett 53,2 százalékos aránya 51,5 százalékra csökkent le, a négy- és többgyermekeseké pedig — értelemszerűen — a tervezett 46,8 százalékról 48,5 százalékra növekedett meg.

A tervezett és a tényleges minta a gyermekek száma és településtípus szerint

Gyermekszám	Településtípus							
	Budapest		Városok		Községek		Összesen	
	tervezett	tényleges	tervezett	tényleges	tervezett	tényleges	tervezett	tényleges
3	209	203	583	591	800	741	1592	1535
4	52	51	138	145	232	255	422	451
5	41	35	126	102	247	212	414	349
6	18	19	65	65	127	151	210	235
7	6	12	33	44	84	94	123	150
8	4	10	31	29	62	80	97	119
9	2	1	15	17	32	36	49	54
10 és több	3	1	27	34	58	55	88	90
Összesen	335	332	1018	1027	1642	1624	2995	2983

I. A SOKGYERMEKES CSALÁDOK FŐBB DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

a) A sokgyermekes családok településtípus szerinti megoszlása

A sokgyermekes családok legnagyobb hányadát, 53,2 százalékát községekben (további 1,2 százaléka tanyán) találtuk, 18,5 százalékát városokban, 16 százalékát a megyeszékhelyeken, s csupán 11,1 százalékát a fővárosban.

A vizsgálati minta több mint felét kitevő háromgyermekes családok ettől az átlagtól csak kismértékben tértek el: körükben több volt a fővárosi lakos (13,2 százalék), s kevesebben éltek községekben (47,4 százalék). Napjainkban is jellemző lehet tehát, hogy a falusi népesség jobban követi a nagyobb gyermekszámú család hagyományát. Így például az öt vagy ennél magasabb gyermekszámú családok mintegy 60 százalékát községekben találtuk, s a fővárosban arányuk 10 százalék alatt maradt.

A hagyománykövetés, mint szocializációs faktor szerepére következtethetünk akkor is, amikor a szülők születés kori lakóhelyét vizsgáltuk. Ekkor azt találtuk: az arányok méginkább a községiak javára tolódnak el. Az összes három, illetve ennél több gyermekes anya 65,2%-a, az apáknak (férjeknek, élettársaknak) pedig 60%-a született községben. A községi születésű szülők aránya növekszik aszerint, hogy saját maguk végül is hány gyermekre vállalkoztak. Olyan — fővárosi születésű — anyát, illetve apát, akik hét, nyolc vagy ennél is több gyermeket mondhattak magukénak, gyakorlatilag alig találtunk. Hagyománykövetésről, szocializációs hatásról esetükben azért is beszélhetünk, mert a szülők igen magas aránya, közel kétharmada maga is ún. nagycsaládból származik, három vagy több testvére volt.

A megyék szerinti megoszlásokat vizsgálva négy megyénkben sűrűbben találhatunk sokgyermekes családokat, mint az ország más területein. Egész mintánknak több, mint egyharmada Szabolcs-Szatmárban (9,9%), Borsod-Abaúj-Zemplénben (9,7%), Pest (9,0%), valamint Hajdú-Bihar (6,2 %) megyében, helyesebben e négy megye valamelyikében élt. Ez annál inkább jellemző, minél nagyobb gyermekszámú családról volt szó. Így például a vizsgált 8 vagy ennél több gyermekes családoknak már csaknem 45%-át találtuk e négy megye valamelyikében, míg az általánosan még elfogadott társadalmi norma szerinti háromgyermekeseknek csupán 31%-át. Valamennyi, de még e négy, kiemelt megye köréből is kitűnik Szabolcs-Szatmár, ahol az összes, megvizsgált nagycsaládnak "csak" 38%-a volt háromgyermekes — az egész mintában tapasztalt 51,5% hoz képest. A fővárosi arányokhoz ugyanakkor legjobban Komárom megye hasonlított: a nagycsaládok közül mindkét helyen számottevően magasabb (61%) volt a "csupán" három gyermeket nevelő szülők

aránya, az egész mintában tapasztaltnál 10 százalékponttal több. Ismerve a munkavállalási lehetőségekkel, a munkanélküliséggel kapcsolatos, jelenlegi országos problémákat, azok területi koncentrációját, adatainkból arra következtethetünk, hogy ezek a problémák a sokgyermekes szülőket jobban fenyegetik, mivel e családok a legkritikusabb megyékre koncentrálnak.

b) A cigány családok aránya

A közvéleményben gyakran találkozunk azzal a nézettel, hogy a sokgyermekes családok — cigányok. Ez a vélekedés nem kis mértékben előítéletességet is tükröz, bár kétségkívül, hogy a cigány női népesség termékenysége — ha csökkent is az elmúlt évtizedekben — még mindig magasabb, mint a női népesség átlagában tapasztalt. Adatfelvételünk során szeretnénk volna megközelítő képet kapni arról is, hogy a különböző gyermekszámú családokon belül mekkora arányt képviselnek a cigány családok. Csupán "megközelítő képre" gondolhattunk, mivel meglehetősen nehéz statisztikai pontossággal tisztázni, kit nevezünk cigánynak. Mint ismert, ennek meghatározásában durván kétféle gyakorlat van. Az egyik szerint cigány anyanyelvű vagy nemzetiségű az, aki annak tartja magát, a másik szerint pedig, akit a környezete annak tart. Ismert az is, hogy mindkét meghatározás mellett és ellen szólnak érvek. Esetünkben eltekintettünk attól, hogy a származást "bevallással" állapítsuk meg. Míg egy ilyen kérdést az érintettek nagyjából természetesnek tarthatnak népszámlálás alkalmából, joggal tarthatunk attól, hogy a családi körülményekre, a gyermekekkel kapcsolatos problémákra vonatkozó kérdések között egy, a származást tudakoló kérdőív-kérdés bizalmatlanságot keltett volna. Így ennek megállapításában a kérdőívet kitöltő védőnők ismereteire, megfigyelésére, tapasztalataira támaszkodtunk. Tekintettel arra, hogy csupa olyan családról volt szó, amelyeket a helyi védőnő munkaköri kötelességéből is rendszeresen látogatott az adatgyűjtést megelőző években (mivel ebben a periódusban a családban legalább egy gyermek született), számíthattunk a védőnők helyi ismereteire. Természetesen soha nem zárható ki ilyen esetekben, hogy a szubjektív besorolásban nem játszik-e szerepet valamiféle előítéletesség. Az adatok elemzése során (pl. a cigány családok településtípus szerinti struktúrája, lakáskörülményei, a szülők iskolázottságának szintje stb.) azonban úgy találtuk, hogy ez az elhatárolás közel állhat a valósághoz. Mégis előre kell bocsátani, hogy a továbbiakban — amikor cigány családokról lesz szó — ez olyan családokat jelent, akikről a helybeli védőnők ezt a megállapítást tették.

E besorolás szerint a felkeresett családoknak összességében 21,4%-a (637) volt cigánynak nevezhető, további 1,8%-ukról (ez 54 család) pedig ezt nem lehetett egyértelműen megállapítani. A cigány családok aránya a gyermekszám emelkedésével együtt növekvő:

A sokgyermekes családok megoszlása a gyermekek száma, valamint aszerint, hogy cigány vagy nem cigány családok-e

(százalékban)

Gyermekszám	Cigány	Nem cigány	Nem megállapítható	Összesen
3	6,1	92,8	1,2	100,0
4	21,1	76,7	2,2	100,0
5	34,1	63,9	2,0	100,0
6	45,5	51,9	2,6	100,0
7	50,7	46,7	2,7	100,0
8	52,1	45,4	2,5	100,0
9	63,0	37,0	-	100,0
10 és több	56,7	36,7	6,7	100,0
Összesen	21,4	76,8	1,8	100,0

Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a vizsgálati mintán belüli arányok csupán a tendencia jelzésére alkalmasak. Mint a táblázat adatai mutatják, a cigány családok aránya a hetedik és további gyermekszám mellett válik — nem túlságosan nagy, 50 százalékot kissé meghaladó — többséggé. A valóságban azonban a hetedik és további gyermekek megszületése már szinte elenyésző arányú; az adott évben született összes gyermeknek alig 1 százalékát, mintegy 1300 gyermeket jelent.

A mintavétel kritériumaként kijelölt, 1981. évi szülések és az 1985. évi adatfelvétel között eltelt években Magyarországon 16—17 százalék körüli volt a harmadik és további sorszámú gyermekek születési aránya. Összességében ezek egyötödéről, az összes megszületett gyermeknek nem egész 1 százaléka esetében pedig azok 50—60 százalékáról állapítottuk meg tehát a cigány származást. Így — ha igaz is lehet az, hogy a családokban sűrűbb a gyermekáldás — adataink mindenképpen cáfolják azt a nem kis mértékben előítéletes hiedelmet, hogy a sokgyermekesek, a nagycsaládok — cigányok. Más kérdés az, hogy a cigány etnikumhoz tartozó sokgyermekes családok — számos ismert körülmény miatt — valószínűleg differenciáltabb szociális gondoskodásra szorulnának. E témakör vizsgálata külön kutatást igényelne. Néhány kirívó területre — ilyenek például a cigány és nem cigány nagycsaládok karakterisztikusan eltérő lakásviszonyai, a szociális segélyezésben tapasztalt különbségek — részletesebben is felhívjuk a figyelmet a további fejezetekben.

c) *Családi körülmények. A családi állapot fő jellemzői*

A sokgyermekes szülők családi állapotát két nézőpontból is célszerű volt vizsgálni. Az elsőt a családi életforma egy sajátos metszetének nevezhetnénk. A kérdezőknek a családok felkeresése alkalmából azt is fel kellett jegyezniük, hogy a megkérdezett anya milyen relációk között él a kérdezés időpontjában:

- férjével együtt, mint házastársak (függetlenül attól, hogy ez a nő hanyadik házassága)
- élettárssal együtt (függetlenül a nő tényleges családi állapotától), vagy pedig
- egyedül (férj vagy élettárs nélkül).

A vizsgálat időpontjában — bevallásuk szerint — a felkeresett anyák túlnyomó többsége (85,2 százaléka) házasságban élt, 8,4 százalékuk élettársi kapcsolatot tartott fenn, 7,4 százalékuk pedig egyedül, házastárs, illetve élettárs nélkül élt.

Ami az élettársi kapcsolatokat illeti, elmondható, hogy ez az életforma gyakoribb a három-négy gyermeknél többet nevelő szülők esetében; a hat- vagy többgyermekes szülőknek például már 15 százaléka élt a vizsgálat időpontjában élettársi kapcsolatban. Ez két okra vezethető vissza. Egyrészt arra, hogy a cigány családokban — melyekben a gyermekszám magasabb — gyakoribb a házasságkötés mellőzése és élettársi kapcsolat fenntartása. A másik ok az lehet, hogy a válás, illetve özvegyülés után létesülő új partnerkapcsolatban — mint ismert — a nők erősen motiváltak arra, hogy ebből az új kapcsolatból közös gyermek is legyen. Ám ekkor már — akár kényelemből, akár különböző gazdasági megfontolások (pl. szociális kedvezmények) miatt — sokak számára előnyösebbnek tűnhet élettársi kapcsolat létesítése, mint az újraházasodás.

Meg kell jegyezni azt is, hogy azok aránya, akik életük folyamán éltek már élettársi kapcsolatban (hajadonként, házasságkötés előtt, két házasság között, vagy válás, özvegyülés után) értelemszerűen jóval magasabb, összességében a megkérdezett nők több, mint egynegyedéről (26,3 százalékáról) mondható el. Ez ugyancsak növekszik a gyermekszám emelkedésével. A választóvonal az ötgyermekeseknél jelentkezik: a három-, négygyermekes anyáknak kevesebb, mint 20 százaléka élt csak élete folyamán élettársi kapcsolatban, az öt vagy ennél több gyermekesek körében azonban a valaha élettársi kapcsolatot fenntartók aránya már 40—50 százalék körüli. A valaha élettársi kapcsolatban élők túlnyomó többsége (84,2 százaléka) csupán egyetlen élettársi kapcsolatot létesített élete folyamán, 13,6 százalékuk kettőt, 2,2 százalékuk pedig hármat (esetleg többet is). Ez utóbbi — az élettársi kapcsolatok nagyobb gyakorisága — azonban független a gyermekek számától. Gyakori, hogy az élettársi kapcsolat megelőzi a házasságkötést; az együttélő partnerek csak bizonyos idő elteltével — esetleg a gyermek(ek) megszületése után — kötik meg a házasságot. Összességében az első élettársi kapcsolatoknak közel fele (46,3 százaléka) fejeződött be olyképpen, hogy az élettársak házasságra léptek. A különböző gyermekszámú csoportok között e tekintetben sem tapasztalható számottevő különbség: a háromgyermekes nők közül azok, akiknek volt élettársuk, 43,4 százalékos arányban kötöttek

(első) élettársukkal házasságot — a nyolc- és többgyermekes nők esetében ugyanez az arány 51,2 százalék.

Érdekes, hogy az "egyedülálló anya"-státus sem függ össze a gyermekek számával: valamennyi gyermekszám szerinti alcsoportban 6—8 százalék körüli az arány. Ha ez nem is túlságosan magas szám, mégis figyelmeztető, hiszen minél több gyermeke van az egyedülálló anyának, annál súlyosabb szociális helyzetben lehet a család.

A családi állapot vizsgálatának másik — megszokott — útja természetesen a hivatalos társadalomstatistikai kategóriák szerinti elemzés. Ez értelemszerűen nem, vagy csak részben fedí az előzőekben jellemzett helyzetet. Hiszen az anya bármely hivatalos nomenklátúra szerinti családi állapotában élhet élettárral is, vagy pedig egyedül.

Vizsgálati mintánkban a házasság megkötése szinte teljes körűnek mondható; a felkeresett anyáknak mindössze 3,4 százaléka szülte gyermekeit mindvégig hajadon családi állapotban. Arányuk a gyermekszám növekedésével kissé emelkedik: a háromgyermekeseknek mindössze 1 százaléka, a hat vagy annál több gyermekesek 8—10 százalék körüli aránya volt hajadon az adatgyűjtés időpontjában.

Száz százaléknak tekintve a valaha házasságot kötött nőket, azt állapíthattuk meg, hogy túlnyomó többségüknek az adatfelvétel idején fennállt az első házassága (bár ezek kis töredéke ebben az időpontban első férjétől külön élt), közel egynegyedük házassága válással, 5 százalékuké pedig özvegyüléssel ért véget. E tekintetben az egyes alcsoportok között nincsenek érdemleges eltérések.

A valaha házas három- és többgyermekes nők megoszlása első házasságuk alakulása és gyermekeik száma szerint

Gyermekszám	Összesen	(százalékban)			
		Az első házasság az adatgyűjtés időpontjában			
		fennállt		megszűnt	
		együtt élnek	külön élnek	válással	özvegyüléssel
3	100,0	72,0	1,1	22,3	4,6
4	100,0	67,0	1,6	27,5	3,9
5	100,0	68,6	2,0	24,3	5,1
6	100,0	67,3	4,2	22,0	6,5
7	100,0	69,6	2,2	23,0	5,2
8 vagy több	100,0	71,5	2,9	18,2	7,4
Összesen	100,0	70,3	1,7	23,0	5,0

Az első házasság megszűnését követő válás (vagy özvegyülés) sokaknál vezetett újabb házasságkötéshez, egy-egy esetben pedig harmadik (vagy további) házasságkö-

téshez. Az újránházasodás arányai a magasabb gyermekszámú (öt-, hat- vagy többgyermekes) anyák körében valamivel alacsonyabbak, mint a három-, négygyermekesek esetében. Ez abból következik, hogy a magasabb gyermekszámú csoportokban kissé nagyobb a hajadon családi állapotúak aránya.

A három- és többgyermekes nők megoszlása házasságkötéseik száma és gyermekeik száma szerint

(százalékban)

Gyermekszám	Összesen	Az adatgyűjtés időpontjáig megkötött házasságok száma			
		0 (nem kötött házasságot)	1	2	3 vagy több
3	100,0	1,0	79,3	18,8	0,9
4	100,0	3,3	74,5	20,2	2,0
5	100,0	4,3	79,7	13,7	2,3
6	100,0	8,9	76,6	12,3	2,1
7	100,0	10,0	74,7	14,7	0,6
8 vagy több	100,0	7,6	79,1	12,5	0,8
Összesen	100,0	3,4	78,2	17,1	1,3

A sokgyermekes nők házasodási és újránházasodási adatai arra mutatnak, hogy a populáció magatartása nem tér el az általánosan érvényesülő tendenciáktól, illetve a társadalomban elfogadott magatartástól, szokásoktól, normatíváktól. Némi különbség abban mutatkozik, hogy a legmagasabb gyermekszámú csoportokban relatíve magasabb a hajadonon maradt nők aránya — ez nagyrészt azzal függ össze, hogy közöttük magasabb a cigány származásúak aránya, akiknél a házasság hivatalos megkötésének mellőzése gyakrabban fordul elő, s ahol a házasság szerepét a tartós élettársi kapcsolat tölti be.

Függetlenül a házasságkötések számától, a felkeresés időpontjában a megkérdezett anyák túlnyomó többsége, 83,3 százaléka valóban a társadalmi szokásoknak megfelelően, házas családi állapotban, férjével együtt élt. A bevallás szerint az anyák további 2 százaléka házas családi állapotú volt ugyan, de külön élt férjétől. Az elváltak aránya 7,3 százalék, az özvegyeké 3,5 százalék volt, s — mint erről már szó volt — 3,4 százalékuk hajadon. Az elváltak aránya lényegében független volt a gyermekek számától, az özvegyeké azonban — a gyermekszám emelkedésével — kissé növekedett. Ennek az lehet a magyarázata, hogy megözvegyülés után nagyobb a valószínűsége annak, hogy az érintett anyák egyedül maradnak. Ez az állapot olyan — relatíve későbbi — életkorban következik be, amikorra elképzelt számú gyermekeiket már világra hozták.

A férjek, illetve élettársak családi állapotának struktúrája értelemszerűen csaknem teljesen megegyezett a nőkével, azzal az eltéréssel, hogy az élettársak körében a nőkhöz képest árnyalatnyival magasabb a nőtlenek, s alacsonyabb az elváltak aránya. Meg kell azonban jegyezni, hogy a megkérdezett nők 4 százaléka (volt) férje, vagy pedig élettársa családi állapotát nem ismerte.

d) A sokgyermekes anyák kormegoszlása. Az anyák életkora és a gyermekszülések közötti összefüggések

Az adatgyűjtés időpontjáig harmadik vagy további gyermeküket megszült anyák mintegy kétharmada a 35—44 év közötti életkorcsoportba tartozott, további 21—22 százalékuk pedig 30—34 éves volt az utolsó gyermek világrahozását követő 1—3 évben. A 45. évet betöltött, vagy annál idősebb nők aránya csak az öt, hat vagy annál több gyermekesek között volt számottevő (10 százalék körüli). Eléggé jelentős volt ugyanakkor a relatíve igen fiatal sokgyermekes anyák száma: még az öt-, hat-, hétgyermekesek között is megközelítette a 10 százalékot azok aránya, akik az adatfelvétel időpontjában nem töltötték be a 30. életévüket.

A három- és többgyermekes anyák megoszlása az adatgyűjtéskor betöltött életkor korcsoportjai valamint az életben lévő gyermekszám szerint

(százalékban)

Korcsoport	Életben lévő gyermekszám								
	Összesen	3	4	5	6	7	8	9	10 vagy több
20—24 éves	0,3	0,4	0,9	-	-	-	-	-	-
25—29 éves	7,5	6,6	11,3	9,2	9,4	8,7	3,4	1,9	-
30—34 éves	21,5	21,6	20,0	24,9	31,1	22,7	10,1	16,7	5,6
35—39 éves	33,9	36,3	29,9	30,7	26,8	34,0	42,0	40,7	30,0
40—44 éves	28,4	29,5	29,5	24,9	23,0	23,3	31,1	25,9	36,7
45—49 éves	7,6	5,3	8,0	8,9	8,5	8,7	13,4	11,1	24,4
50 éves vagy idősebb	0,7	0,2	0,4	1,4	1,3	2,7	-	3,7	3,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ha az életben lévő gyermekszám átlagot (100 nőre jutó gyermekszámot) korcsoportonként számítjuk ki és vetjük egybe, azt tapasztaljuk, hogy közöttük csekély az eltérés. Ez alól kivételt képez az 20—24 éves anyák igen kis létszámú csoportja (akitől további gyermekszülések feltehetően még nagyobb számban várhatók), és

a 45 éves vagy idősebb anyáké, akiknek gyermekszáma az egész mintában tapasztalt átlagot számottevően meghaladja. (Ám ez utóbbi korcsoport aránya az összes megkérdezett anya 9 százalékát sem éri el.)

A 100 nőre jutó gyermekszám-átlagokat csak a házas (illetve valaha házas) nők korcsoportjaira számítottuk ki, mivel a házasságot soha nem kötött sokgyermekes anyák létszáma elég alacsony. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy a házasságot soha nem kötött anyák termékenysége a valaha házas nőket igen számottevően meghaladja: életben lévő gyermekeik átlagos száma 5,73, míg a valaha házasok esetében ez 4,28.

A 100 nőre jutó életben lévő gyermekszám alakulása a valaha házas sokgyermekes anyák adatfelvételkor betöltött életkora szerinti korcsoportjaiban

Korcsoport	100 nőre jutó, életben lévő gyermekszám
20–24 éves (N=10)	340
25–29 éves (N=202)	408
30–34 éves (N=621)	414
35–39 éves (N=975)	424
40–44 éves (N=895)	426
45–49 éves (N=218)	509
50 éves és idősebb (N=21)	586
<i>Átlag (N=2882)</i>	<i>428</i>

Értelemszerű, hogy a korcsoportok közötti csekély különbségnek az a magyarázata: minél több gyermeket hoztak világra az anyák, annál valószínűbb, hogy első terhességük igen fiatal életkorban következett be, illetve első gyermeküket igen fiatal korban születték. Ez konkrét adatokkal is alátámasztható. Az első gyermekszülés életkorát pontosan ki tudtuk számítani az anya és az első gyermek születési dátumainak alapján. Az első teherbeesés időpontját csak "bevallás" alapján állapíthattuk meg. A kettő között igen kis eltérés van. Ez jelentheti azt is, hogy a sokgyermekes anyák nagy többségének első terhessége szüléssel végződött, de azt is, hogy első terhességük dátumaként szívesebben jelölték meg azt az időpontot, amikor első gyermekükkel estek teherbe.

Sokgyermekes anyák esetében tehát egy olyan női népességről van szó, amelynek termékenysége igen korai életkorban kezdődik meg. Míg általánosságban Magyarországon a nők mintegy egynegyede szüli első gyermekét 20. életévének betöltése előtt, a sokgyermekes anyák ma már szinte kuriózumnak nevezhető csoportjában ez az arány 40 százalék körüli. Annál inkább érvényes ez, minél több gyermek világrahozatalára vállalkoznak. Esetünkben például az adatgyűjtés időpontjáig öt, hat, vagy annál is több gyermekkel rendelkező csoportokban a tinédzserkori első szülések aránya megközelíti a 60 százalékot.

*A három- és többgyermekes anyák megoszlása
az első gyermekszüléskor betöltött életkor alapján képzett korcsoportok,
valamint az életben lévő gyermekszám szerint*

(százalékban)

Korcsoport	Életben lévő gyermekszám								
	Összesen	3	4	5	6	7	8	9	10 vagy több
14 éves vagy fiatalabb	0,7	0,2	1,1	1,4	1,3	0,7	2,5	3,7	-
15–19 éves	37,6	23,9	41,2	51,9	58,7	60,7	60,5	61,1	61,1
20–24 éves	48,3	56,9	43,5	40,9	36,6	35,3	32,8	33,3	36,3
25–29 éves	11,0	15,4	12,0	5,4	2,6	2,7	4,2	1,9	2,2
30–34 éves	2,1	3,3	2,0	0,3	-	0,7	-	-	-
35–39 éves	0,3	0,5	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Értelemszerű, hogy a nagyobb gyermekszámú anyák esetében a szülési intervallumok (a két szülés közötti időtartamok) erősen lerövidülnek. Míg a felkeresett háromgyermekes anyák esetében ez az idő átlagosan 5,21 év, tíz vagy több gyermek mellett az átlag, már két év alatt marad (1,95 év). (Ez az átlag természetesen erősen szóródik: minden gyermekszám nagyságnál érvényes az, hogy az első és második gyermekszülés között a legrövidebb.)

*Az élveszületések közötti átlagos időtartam hossza (években)
az anyák gyermekszáma szerint*

Gyermekszám	Átlag	1.-2.	2.-3.	3.-4.	4.-5.	5.-6.	6.-7.	7.-8.	8.-9.	9.-10.	10. és további
		sorszámú gyermekek születése közötti időtartam (években)									
3	5,21	3,68	6,81								
4	4,02	3,26	4,05	5,00							
5	3,23	2,51	3,05	3,29	4,14						
6	2,73	2,39	2,51	2,71	3,23	3,18					
7	2,52	2,16	2,31	2,44	2,63	2,78	2,81				
8	2,30	2,11	2,13	1,96	2,26	2,40	2,53	2,69			
9	2,04	2,07	2,02	1,79	1,94	2,31	1,89	2,09	1,85		
10 és több	1,95	1,92	1,93	1,87	1,79	1,87	1,82	1,98	1,87	1,75	1,82

Adataink egybecsengenek a serdülőkori terhességek és elveszülések vizsgálata során tapasztaltakkal³. Ekkor ugyanis azt mutattuk ki, hogy a 17 éves vagy annál fiatalabb életkorban gyermeket szülő anyák — különösen azok, akik házasságon kívül, élettársi kapcsolatban élve születték gyermeküket — maguk is nagy gyermekszámú családokból származnak; olyanokból, amelyekben az édesanya is serdülő korában szült először. A serdülő korban szülő nők és a sokgyermekes anyák társadalmi összetétele is nagy hasonlóságot mutat. A két vizsgálat tehát nagyjából azonos társadalmi réteget ért el, amelynek egyik jellemzője, hogy a nagyobb gyermekszámú család kialakításának szokása generációról generációra hagyományozódik.

Az igen fiatalkori első gyermekszülés a sokgyermekes anyák esetében is jellemzőbb akkor, ha az anya a társadalmi konvencióktól eltérő körülmények között él, például élettársi kapcsolatot tart fenn. Azon anyák között, akik az adatgyűjtés időpontjában — függetlenül családi állapotuktól — élettársi kapcsolatban éltek, azok voltak többségben, akik első gyermeküket huszadik életévük betöltése előtt megszülették:

A három- és többgyermekes anyák megoszlása a családi élet formája és az első gyermekszüléskor betöltött életkor alapján képezett korcsoportok szerint

(százalékban)

Korcsoport	A családi élet formája			
	Az anya			
	Összesen (N=2983)	házasságban él (N=2511)	élettársi kapcsolatban él (N=251)	egyedül él (N=221)
14 éves vagy fiatalabb	0,7	0,6	1,6	0,9
15—19 éves	37,6	36,2	50,2	40,2
20—24 éves	48,3	49,3	40,6	45,2
25—29 éves	11,0	11,6	5,2	10,4
30—34 éves	2,1	2,1	1,2	3,2
35—39 éves	0,3	0,2	1,2	-
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

³Vö. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Közlemények 62., 63. és 64. sz.

e) A szülők iskolai végzettsége

Meglehetősen összetett kép bontakozik ki előttünk, ha a sokgyermekes szülők iskolai végzettségét vizsgáljuk. A három vagy több gyermeket szülő anyák (és az apák — férjek, élettársak) által elvégzett osztályok átlagos száma a gyermekek számának növekedésével szignifikáns mértékben csökken:

Az elvégzett osztályok átlagos száma⁴

Gyermekszám	Anyák	Férjek, élettársak
3	9,28	8,71
4	8,07	8,50
5	6,63	7,34
6	5,86	6,76
7	5,44	6,32
8	4,95	5,47
9	4,85	5,92
10 és több	4,07	4,10
<i>Átlag</i>	<i>7,98</i>	<i>8,42</i>

⁴Szaktanácsképző nélkül.

Mint az adatok mutatják, az iskolázottság fokozatos és igen lényeges lecsökkenése mindkét szülő esetében jellemző, jóllehet, a férfiak által elvégzett osztályok átlagos száma — a legmagasabb gyermekszámú csoport kivételével — számottevően magasabb, mint az anyáké. A különbség méginkább a férfiak javára dől el, ha a szaktanácsképző iskolai végzettséget is figyelembe vesszük. (Az átlagok kiszámításánál az általános iskolában, középiskolában /gimnáziumban, illetve szakközépiskolában/ elvégzett osztályok, valamint a felsőfokú tanintézetben elvégzett évfolyamok számát vettük figyelembe.) Külön kérdéssel vizsgáltuk azonban, hogy a szülők rendelkeznek-e szaktanácsképzővel, vagy sem. Míg az anyáknak mindössze 13%-a végezte el a szaktanácsképzőt valamelyikének egy, két, de többnyire (8%) három osztályát, évfolyamát, ez a férjeknek, illetve élettársaknak több, mint 30%-áról mondható el. (Meg kell jegyezni, hogy ez mind az anyák, mind az apák esetében magasabb, mint az 1984. évi Mikrocenzusban kimutatott országos átlag, amely szerint a 7 éves és idősebb női népesség 6,4%-a, a férfi népesség 16,5%-a végzett szaktanácsképzőt. A különbség — úgy tűnik fel — nagyobb, mint amennyi a sokgyermekes szülők viszonylag fiatal korstruktúrájával magyarázható, s előrevetít valamit a sokgyermekes szülők — későbbiekben tárgyalt — foglalkozási struktúrájára vonatkozóan.) A két nem közötti jellegzetes különbség az is, hogy míg szaktanács-

kásképzőt végzett édesanyák számottevő arányban csak a három-, négygyermekesek között vannak, addig a férjek, élettársak között a szakmunkás-képesítéssel rendelkezők aránya még a 8–10 gyermekes családok esetében is meglehetősen magas.

Már az elvégzett osztályok átlagos számának családnagyság szerinti csökkenését szemlélve is érzékelhető, hogy a három, négy, valamint a négynél több gyermekes szülők iskolázottsága között számottevően nagyobb különbség van, mint a négy fölötti, növekvő gyermekszámú szülői csoportok esetében. Azt is mondhatnánk, mint ha itt valamiféle cezúra lenne. Ennek jelentése az lehet, hogy a három-négy feletti gyermekszámú családok társadalmi összetétele — amelynek egyik lényeges jellemzője a szülők iskolázottsága — alapvetően megváltozik a kisebb gyermekszámú családokhoz képest. Hasonló cezúra a későbbiekben is érzékelhető — ha kisebb mértékben is —, amikor a családok gyermekszáma tízre, vagy annál magasabbra emelkedik fel. Hogy ez valóban így van-e, ahhoz természetesen a családok más társadalmi-demográfiai jellemzőinek elemzésére is szükség van. De megmaradva most az iskolai végzettség problematikájára, ezt a megfigyelést erősíti a sokgyermekes szülők legmagasabb iskolai végzettségének vizsgálata is.

A nagycsaládos szülők legmagasabb iskolai végzettsége

Legmagasabb iskolai végzettség	Gyermekszám								Átlag
	3	4	5	6	7	8	9	10 és több	
Anyák									
Nem járt	0,4	2,9	4,9	11,5	15,3	19,3	25,9	26,9	4,9
1–5 osztály	4,0	10,0	24,4	28,9	31,3	26,9	22,2	37,8	12,9
6–7 osztály	5,9	11,5	18,3	17,5	18,0	15,1	16,7	10,0	10,4
8 osztály	44,9	50,6	40,7	34,5	24,7	31,9	27,8	20,0	41,9
Szakmunkás	16,3	10,6	6,3	3,0	6,0	6,7	5,6	1,1	11,7
Középiskola	20,1	8,7	4,0	3,0	3,3	-	-	3,3	12,6
Felsőfokú	8,4	5,7	1,4	1,6	1,3	-	1,8	1,1	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Férjek, élettársak									
Nem járt	-	0,7	2,3	4,2	9,3	10,9	16,7	18,9	2,5
1–5 osztály	1,8	8,0	13,8	18,3	24,7	24,4	14,8	37,9	9,0
6–7 osztály	4,0	8,9	18,1	18,7	16,7	20,2	14,8	14,4	9,3
8 osztály	28,8	33,9	35,2	33,6	21,3	31,1	29,6	15,6	28,9
Szakmunkás	40,0	29,9	20,3	14,0	14,0	10,9	13,0	4,4	30,0
Középiskola	10,4	6,7	2,9	1,7	4,7	-	1,9	3,3	7,4
Felsőfokú	11,5	7,3	2,6	2,6	4,0	-	1,9	3,3	8,0
Adathiány	3,5	4,6	4,8	6,9	5,3	2,5	7,3	2,2	4,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Általánosan megállapítható, hogy a vizsgált szülők iskolai végzettsége — a nők esetében méginkább, mint a férfiaknál — relatíve elég magas. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez mindenekelőtt mintánk korstruktúrájából következik. Az adatokat részletesebben vizsgálva azonban azt is megállapíthatjuk, hogy ez a minősítés elsősorban a háromgyermekes — és kisebb mértékben még a négygyermekes — szülőkre érvényes. Az öt vagy ennél több gyermeket nevelő szülőkről — az apákról is, de főként az anyákról — már elmondható, hogy iskolai végzettségük igen nagy mértékben elmarad az országos arányoktól. E családok többségében az anyák az általános iskola befejezéséig sem jutottak el, s a gyermekszám emelkedésével ugrásszerűen megnövekszik a gyakorlatilag szinte analfabéta szülők részaránya.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy — amint azt említettük — számottevő a szakmunkás végzettségűek aránya, ami a férfiak esetében — a 10 vagy többgyermekes családok kivételével — szinte függetlenedik is a gyermekszámtól. Ha számuk és arányuk nem is túlságosan nagy, mégis érdemes szólni a magasan iskolázott sokgyermekes szülőkről is. Az országos adatokkal — családtervezési vizsgálatok tapasztalataival — egybevág, hogy a felsőfokú tanintézeteket végzett szülők — ha egyáltalán, nagyobb családot terveznek — e terveik többnyire nem haladják meg a három, legfeljebb négy gyermeket. Adataink mégis azt mutatják, hogy "jelen vannak" az ennél nagyobb gyermekszámú, akár 6—8—10 gyermekes szülők között is. Az ún. nagycsaládokról tehát semmiképpen sem állítható, hogy ott a szülők kizárólag tudatlanságból, iskolázatlanságuk következtében, vagy etnikai hagyományokkal magyarázható okokból váltak sokgyermekes szülőkké. A 6—7 gyermekes édesanyák 9—10%-a, a 8—10 gyermekesek 5—6%-a továbbtanult és szakképzettséget szerzett.

Általánosságban azonban természetesen nem változik az a kép, hogy minél több gyermek születik egy családban, annál kisebb az esélyük arra, hogy szüleik olyan mennyiségű és színvonalú segítséget nyújthassanak számukra a tanulásban, amennyit a jelenlegi iskolarendszer a szülői háztól elvár. A szülők iskolázottsága tehát nemcsak a következőkben tárgyalt foglalkozási struktúrára, a sokgyermekes anyák munkavállalási, munkahelyen való továbbjutási esélyeire nyomja rá a bélyeget, hanem kihat a gyermekgenerációra is, amelynek továbbtanulási lehetőségei — amint ez közismert — ugyancsak rosszabbak azokhoz viszonyítva, akik kisebb gyermekszámú családokból származnak.

f) A szülők foglalkozása. Az anyák munkavállalásával kapcsolatos problémák

A megkérdezett anyák nagy többsége, 62,3%-a a felvétel időpontjában aktív kereső volt. Arányuk még nagyobb, ha hozzátesszük a gyesen (8%) és gyeden (2%) lévőket is. Ez azonban erősen szóródik az anyák gyermekszáma szerint: a háromgyermekesek közel 85%-a aktív kereső (vagy gyesen, gyeden lévő), míg a 10 vagy többgyermekeseknek csak 37,7%-a. (Meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi csoporton belül csupán 21% volt ténylegesen aktívan dolgozó, és 17,7% a gyesen-gyeden lévő.)

A pólus másik végét az ún. eltartottak, a "háztartásbeliek" a kizárólag családdal, gyermekgondozással foglalkozó anyák jelentik. Ilyen az egész vizsgálati minta kerek egynegyede. De — míg a háromgyermekeseknek csupán 14%-a, a négygyermekesek 26%-a, az ötgyermekesek 36%-a nevezhető eltartottnak, a 10 és többgyermekesek többsége, 57 %-a nem vállal munkát. A gyermekszám növekedésével együtt növekszik tehát az ún. egykeresős családok aránya is.

Igen kicsi e két fő csoport közöttiek, az ún. "inaktív keresők" száma, vizsgálati mintánkban mindössze 84 ilyen anyát találtunk. E csoportnak is közel fele saját, további egyharmada pedig özvegyi jogon nyugdíjas. Mindössze 12 olyan családot találtunk, amelyben az anya szociális segélyezett, s 9-et, amelyben az anya egyéb inaktív kereső. A kis számok miatt nem lehet egyértelmű összefüggést találni az inaktív kereső státusz és a gyermekszám között. Az azonban nem kétséges, hogy azok a nagycsaládok, amelyekben az édesanya nyugdíjas, vagy szociális segélyezett, már három gyermekkel is alapvető megélhetési gondokkal küzdenek. A férjek, élettársak — akik e családok igen számottevő részében az egyedüli jövedelemforrást biztosítják — túlnyomó többsége, mintegy 90%-a aktív kereső. (Az egész mintában mindössze három gyesen-gyeden lévő apát találtunk.) Inaktív kereső (főként nyugdíjas) 4—5%-uk. A fennmaradó 5—6% esetében vagy meghalt a férj, az élettárs, vagy pedig az anya nem ismeri annak jelenlegi foglalkozását.

A dolgozó (aktív kereső + gyesen, gyeden lévő) anyák túlnyomó többsége (86,5%-a) alkalmazásban áll, további 10,2%-uk szövetkezeti tag. Elvértve vannak tehát csak olyanok, akik más lehetőséggel tudnak élni (pl. önálló foglalkozásuk, segítő családtagok, alkalmi munkavállalók), amihez — megfelelő kereset mellett — rugalmasabban alkalmazhatnák a családi feladatok ellátását.

Konkrét foglalkozásuk szorosan összefügg a — relatíve alacsony — iskolázottsággal, illetve a szakképzettség hiányával. Többségük (64,1%) betanított vagy segédmunkásként dolgozik, mindössze 8,8% szakmunkásként. Tipikusan "női foglalkozású", ügyviteli dolgozó 11,1%-uk, 12,8% szakalkalmazott, s mindössze 2,7% vezető, irányító foglalkozású.

A foglalkozási struktúra és a gyermekek száma között szoros összefüggés mutatható ki. A segédmunkások aránya a háromgyermekes dolgozó nők körében a legalacsonyabb (18,7%), ez a gyermekszám növekedésével együtt emelkedik, s a 10 és többgyermekeseknél közel 80%. Szakalkalmazottak és ügyviteli dolgozók — ha mindegyik gyermekszám-csoportban vannak is — számottevő mértékben inkább a három-négy gyermekes anyák körében találhatóak, s gyakorlatilag ez mondható el a szakmunkás foglalkozású anyákról is. A kereken 60 vezető, irányító foglalkozású édesanya közül 50-nek van "csupán" három gyermeke, ilyen foglalkozás hatnál több gyermek mellett egyáltalán nincsen.

A dolgozó sokgyermekes anyák megoszlása foglalkozás és gyermekszám szerint

(százalékban)

Gyermek- szám	Foglalkozás							
	szakmunkás	betanított munkás	segédmun- kás	vezető, irányító	szakalkal- mazott	ügyviteli dolgozó	adathiány	összesen
3	11,8	33,7	18,7	3,8	16,5	15,4	0,1	100,0
4	6,9	38,7	30,9	1,5	12,7	8,7	0,6	100,0
5	3,6	37,9	45,5	0,9	6,3	4,5	1,3	100,0
6	3,0	36,6	53,0	2,3	2,3	2,3	1,5	100,0
7	-	30,9	60,7	-	4,1	3,2	1,1	100,0
8	7,1	25,0	67,9	-	-	-	-	100,0
9	3,3	20,0	63,4	-	6,7	3,3	3,3	100,0
10 és több	-	13,5	78,4	-	5,4	-	2,7	100,0
Összesen	8,8	34,2	29,9	2,7	12,8	11,1	0,5	100,0

A dolgozó anyák foglalkozási struktúrájáról elmondottak, ha nem is ennyire karakterisztikusan, de a férjek, élettársak foglalkozási megoszlását is jellemzik. Az alapvető különbség természetesen az aktív keresők lényegesen nagyobb aránya, továbbá, hogy — mint ezt az iskolai végzettség bemutatásánál láttuk — több közöttük a szakmunkás (32,5%). Az azonban a férfiaknál is érvényesül, hogy a szakmunkások aránya a gyermekszám növekedésével együtt erősen lecsökken (háromgyermekes családokban a férfiak 43,5%-a szakmunkás, s ez az arány 10-nél több gyermekes családok esetében 10% alá csökken le). Ugyanakkor a háromgyermekes családokban a férjek, élettársak mindössze 10%-a, de a 10 és többgyermekes családokban 60% feletti aránya dolgozik segédmunkásként. Érthető módon magasabb körökben a vezető, irányító foglalkozásúak aránya is (7,1%), de ez csak három-, legfeljebb négygyermekes családok mellett számottevő.

Annak ismeretében, hogy a gyermekszám emelkedésével igen jelentősen megnövekszik az "eltartott", "nem dolgozó" anyák, vagyis az egykeresős családok aránya, elmondható tehát, hogy e családokra döntően az jellemző: ez az egy kereset a férj vagy élettárs szakképzettség nélküli, segédmunkájából származik.

A sokgyermekes dolgozó anyák foglalkozási struktúrájával — s feltehetően településtípus szerinti megoszlásával, és ezzel összefüggésben a munkavállalás lehetőségeivel — összefügg, hogy munkakörülményeik elég kedvezőtlenek. Az összes megkérdezett dolgozó anyá 16,5%-a nem tud helyben munkát vállalni, s ez az öt- és többgyermekes anyáknak már 20%-áról mondható el. Nem szorul magyarázatra, milyen családi problémákat, milyen idegi megterhelést jelent mind az anya, mind a gyermekek számára, ha az anya nap mint nap kénytelen elutazni lakóhelyéről, hogy munkát végezzen. A bejáró dolgozók aránya a férjek, élettársak esetében természetesen lényegesen magasabb, 30% körüli. A bejáró apák 11%-a hetenként, vagy

ritkábban jön csak haza a családhoz, így a családi életben csak igen kevésbé vehet részt. (Olyan bejáró édesanya, aki nem tud naponta hazajönni, csak egy-egy esetben fordult elő.)

A sokgyermekes dolgozó anyák családi feladatainak rendszeres ellátását nehezíti, hogy — jóllehet, túlnyomó többségük nappali, egyműszakos munkát végez —, kerek 20%-uk két vagy több műszakban, vagy éjszaka dolgozik. (A két műszakban dolgozók aránya 10%, 5,1% három vagy több műszakban, 1,1% pedig kizárólag éjjel.) A kedvezőtlenebb műszakbeosztás mellett munkát vállalók aránya a három-négynél több gyermekes dolgozó anyák körében kissé magasabb az átlagosnál. Csak igen kevesen vannak olyanok, akik a családi élethez jobban alkalmazkodó kötetlen munkát (2,9%), vagy bedolgozást (2,7%) tudnak vállalni. E tekintetben a dolgozó anyák munkabeosztás-struktúrája nem tér el lényegesen a férjekétől, élettársakétól: a férfiaknak csak alig nagyobb aránya, 27%-a végez többműszakos munkát, bár magasabb körökben (5,1%) a kötetlen munkát végzők aránya is.

Az adatgyűjtés időpontjában nem dolgozó, "eltartott" státusban lévő édesanyáknak csak kisebbik része volt olyan, akinek élete folyamán soha nem volt munkaviszonya. Ez az arány ugyancsak erősen szóródik a gyermekek száma szerint. Míg három gyermek mellett 8%-a, addig 10 vagy több gyermek mellett már több, mint 35%-a tartozik a "soha nem dolgozók" csoportjába. Nagyobb részük — az eltartott státusú anyák kétharmada — azonban korábban dolgozó volt. Megállapíthattuk, hogy minél több gyermeke született valakinek, annál nagyobb valószínűsége van annak, hogy munkaviszonyát megszüntette: a háromgyermekes anyáknak "csak" 14%-a, a 10 és többgyermekeseknek 27%-a. A munkaviszony megszüntetésének legfőbb oka — értelemszerűen — a gyermekek gondozása, a családi feladatok ellátása. Kérdésünkre, hogy "miért nem dolgozik jelenleg" ezt a választ adta a korábban munkaviszonyban álló anyák közel 60%-a. Az indokok között második helyen az anya rossz egészségi állapota, betegsége szerepel (13%), harmadik helyen pedig (8%) a megfelelő munkahely hiánya. E három fő indokon kívül a nem dolgozó anyák más okokat is említettek még, amelyek miatt — végül is — abbahagyták a munkát (pl. a férj kívánságára, beteg családtagok ápolása miatt, a háztájiban való munka ellátása miatt stb.). Igen kevesen voltak csak (alig 2%), akik azért hagyták abba véglegesen a munkát, mert úgy érezték, nincsen szükség rá, illetve mert nem kívánnak dolgozni.

Az okok rangsorában lényegében nincsen különbség aszerint, hogy az anyák három vagy ennél több gyermek mellett szüntették-e be munkaviszonyukat. Az azonban érzékelhető, hogy a munka gyermek, család miatti megszüntetése — minél nagyobb gyermekszámú családokról van szó, annál nagyobb hangsúlyt kap: az érintett háromgyermekes anyák 47,3%-a, a négynél több gyermekesek 60—70% körüli aránya említette ezt az okot.

Abból, hogy az indokok rangsorában harmadik helyen a megfelelő munka hiánya állt, joggal következtethetünk arra, hogy a korábban dolgozó anyák nagy része szívesen vállalna munkát továbbra is, ha családi feladataival ezt össze tudná egyeztetni, vagyis lakóhelyén, lakásához közeli, megfelelő munkabeosztást, elfogadható keresetet biztosító munkahelyet találna. Ezt igazolja az eltartott anyák válaszainak

megoszlása arra a kérdésünkre, hogy "szeretne-e kereső tevékenységet folytatni". Összességében 67%-uk adott e kérdésre igenlő választ; kevesebb, három-négy gyermek mellett az így vélekedő anyák aránya 70% felett van, de ez a többségi (50%-ot meghaladó) vélemény a magasabb gyermekszámú csoportokban is. Az eltartott nőknek kevesebb, mint egynegyede, 23%-a maradna szívesen továbbra is "csak" családjára. Azonban az a tény, hogy az így gondolkodók aránya a magasabb gyermekszámú csoportokban mintegy egyharmadnyira növekszik meg, s 10% körüli a bizonytalan, "nem tudom"-vélemények aránya — arra utal, hogy ez elsősorban anyagi okokra vezethető vissza. Hiszen ha a férj, az apa keresete és a családi pótlék együttes összege biztosítani tudná a család megfelelő megélhetését, az lenne a normális, hogy minél több gyermeke van az anyának, annál szívesebben vállalja a kizárólagos anyai hivatást. A munkavállalás akadályát — ugyanúgy, mint ezt a munkaviszony megszüntetésének okainál tapasztalhattuk — legtöbbször (53%) a gyermekkel, családdal kapcsolatos feladatok megoldhatatlanságában látták; az így vélekedők aránya a gyermekszám emelkedésével — érthető módon — növekszik. A munkavállalás második legfőbb akadálya az, hogy nem találtak megfelelő munkahelyet (15%), harmadik pedig a megromlott egészségi állapot (14%). Nagyon valószínű tehát, hogy a gazdasági feltételek, kereseti és árviszonyok mellett az eltartott státuszban lévő anyák már a 80-as évek közepén is szükségét érezték a családi jövedelem kiegészítésének, és elsősorban emiatt szerettek volna munkát vállalni.

Napjainkban, a társadalmi-gazdasági körülmények gyökeres megváltozásának folyamatában teljesen más jelentést kap az, ha az emberek hosszabb-rövidebb időre megszakítják munkaviszonyukat; vagy azért, hogy egyáltalán munkát, vagy pedig azért, hogy megfelelőbb, jobban jövedelmező munkát, állást, foglalkozást találjanak. Az adatfelvétel időpontjában, a nyolcvanas évek közepén azonban ez még korántsem volt ennyire szokványos. Ezért volt érdemes figyelmet fordítani arra, hogy a sokgyermekes dolgozó anyák milyen gyakran kényszerültek munkamegszakításra, munkahelyváltásra. Ahhoz képest, hogy a gyermekek nagy száma miatt hosszú éveket tölthettek biztonságban, hiszen a gyás, gyed ideje alatt munkahelyüket fenntartották — úgy találtuk, hogy jelentős hányaduk elég gyakran kényszerült rá erre a lépésre. Általánosságban elmondható, hogy akik az adatfelvétel időpontjában is, vagy pedig életük folyamán valaha dolgoztak, azok nagy részének csupán egy (27%) vagy két (25%) munkahelye volt. Ha azonban a munkahelyek átlagos számát számítjuk ki, egy 2,9-es értéket kapunk. Az érintetteknek például mintegy 15%-a öt vagy ennél is több munkahelyen fordult meg élete folyamán, közöttük olyanok is vannak, akik akár tíznél is több alkalommal változtattak munkahelyet. A munkahelyek átlagos száma a 2,9-ről hirtelen csökken le 2,2—2,1-re hatnál több gyermek mellett. A jelenség mögött két tényező hatását sejtethetjük.

Az egyik, hogy a sokgyermekes anyák között van egy olyan réteg, amely — megfelelő munkahelyet keresve — már a 80-as években is — igen gyakori munkahelyváltásra kényszerült. Ez több dologgal is összefügghet, mindenképp a szakképzettség hiányával és a munkavállalási lehetőségek területileg eltérő terítésével. A megfelelő munkahely megkeresése sokszor nagyon nehezen ment: a munkavállaló

anyáknak több, mint egyharmada legalább egy, vagy több alkalommal is rákényszerült olyan megoldásra, hogy munkaviszonyát minimum három hónapra, vagy annál akár lényegesen hosszabb időre is szüneteltesse. A munkaviszony szüneteltetésének elsődleges okát egyértelműen a nem megfelelő munkahely, vagy a munkahely részéről felmerülő problémák jelentették. E tekintetben nincsen különbség a különböző gyermekszámú anyák beszámolóiban. Feltételezhető, hogy a felvétel időpontja óta eltelt időszakban ez a helyzet tovább romlott, és az alacsony képzettséggel rendelkező, ráadásul a családi feladatok miatt több kötöttséggel rendelkező nők munkavállalási lehetőségei tovább csökkentek; a munkanélküliség jobban fenyegeti őket, mint a gyermekteleneket, vagy az egy-két gyermekes anyákat. A második fő okot a gyermekek ellátásával kapcsolatos nehézségek tették ki, s ez a hat-hét, vagy ennél is több gyermekes anyáknál gyakrabban jelentkezik az átlagosnál.

A másik tényező az lehet, hogy az öt-hatnál több gyermek gondozását már gyakorlatilag nem lehet összeegyeztetni a munkavállalással. Ezt támasztja alá az az adat is, hogy míg egész mintánkban 22% a hat- és többgyermekes nők aránya, addig azok körében, akik korábban dolgoztak, de abbahagyták a munkát, a hat- és többgyermekes nők aránya 34%-ra növekszik meg.

Ha a sokgyermekes dolgozó anyák első és utolsó (vagy az adatfelvétel idején meglévő) munkahelyén betöltött állománycsoportjának, beosztásának struktúráját hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy viszonylag rövid munkatörténetük nem sok lehetőséget kínált a felfelé mobilizálódásra. Kismértékben (mindössze 1–2 százalékponttal) lecsökkent a szakmunkások, és megnövekedett a szakalkalmazottak, illetve ügyviteli dolgozók aránya. Ez azonban szinte kizárólag csak a háromgyermekes nők csoportjára jellemző, ami annak lehet eredménye, hogy a magasabb iskolai végzettség, a relatíve kevesebb családi lekötöttség jobb lehetőségeket nyújt a megfelelőbb, fizikailag kényelmesebb munkahely megtalálásához. A változások egy másik — ugyancsak csekély mértékben érzékelhető — iránya az, hogy az utolsó munkavállalásként segédmunkát végzők aránya is lecsökkent az első munkavállalások állománystruktúrájában tapasztalható képest, ugyanakkor megnövekedett a betanított munkásoké. Ilyenfajta strukturális változás a négy-nyolc gyermekes nők csoportjaiban érzékelhető, ami ugyancsak a megfelelő munka keresésének — esetleg a tanulásnak — bár szerény, de bizonyosfajta eredményességére utal. Az ennél magasabb gyermekszámú anyák esetében semmiféle változásról nem beszélhetünk. A gazdasági aktivitás megszüntetésének nagyobb kényszere, a nagyobb családi lekötöttség, nem utolsósorban pedig a nagyon alacsony iskolázottság esetükben gyakorlatilag lehetetlenné teszi a munkahelyi előrejutást.

g) A gyermekek származása és nevelkedésük körülményei

A vizsgálati mintában szereplő 2983 családból 13 038 gyermek származott. A felvétel során minden egyes gyermekről a nevelkedés körülményeit, az eddigi életutat

feltáró kérdőívet töltöttünk ki. A gyermek vizsgálati mintájának megoszlása családtípusok szerint a következő:

Családtípus	Gyermekek száma	Megoszlás száza- lékban
3 gyermekes	4 605	35,2
4 gyermekes	1 804	13,7
5 gyermekes	1 745	13,4
6 gyermekes	1 410	10,8
7 gyermekes	1 050	8,1
8 gyermekes	952	7,3
9 gyermekes	486	3,7
10 gyermekes	460	3,5
11 gyermekes	220	1,7
12 gyermekes	196	1,5
13 gyermekes	91	0,7
14 gyermekes	14	0,1
15 gyermekes	45	0,3
Összesen	13 038	100,0

Magyarországon hosszú ideje általánosan jellemző, hogy a gyermekek túlnyomó többsége, 90 százalék körüli — többnyire azt kissé meghaladó — aránya a szülők házassági kapcsolatából születik meg. Ez érvényes azokra a gyermekekre is, akik ún. nagycsaládokban nevelkednek. Vizsgálatunk természetesen keresztmetszetszerű adatokat tartalmaz, amelyek a folyamatos statisztikai adatokkal nem vethetők egybe, hiszen a mintába került anyák esetében mind az első házasság megkötésének, mind pedig az első gyermekszülésnek a dátumai különbözőek. De az a tény, hogy a megkérdezett 2983 anyja 13 038 gyermekének 85,2 százaléka házasságból származik, a fenti megállapítást támasztja alá. A gyermekek 75,5 százaléka esetében ez az anya első, mintegy 6—7 százaléka esetében pedig második házasságát jelenti. (Azon gyermekek aránya, akik az anya harmadik, esetleg további házasságából származnak, 1 százalék alatt marad, ez összességében szám szerint 44 gyermek.) Az országos tendenciához valószínűleg a háromgyermekes anyák hasonlítanak leginkább; gyermekeik 94,1 százaléka származott házasságból (85,2 százalék az anya első házasságából). A gyermekszám emelkedésével fokozatosan lecsökken annak az esélye, hogy valamennyi gyermek a szülők házassági kapcsolatából szülessen meg; a hat vagy annál több gyermekes családokban nevelkedők esetében például ez már csak a gyermekek 71,4 százalékáról mondható el, jóllehet, még itt is "nagy többségről" beszélhetünk.

A házasságon kívül született gyermekek főképp az anya élettársi kapcsolatából származnak (az összes gyermek 14,5 százaléka). Ez eléggé számottevően szóródik attól függően, hogy mekkora gyermekszámú családokról van szó. A háromgyermekes

anyák gyermekeinek csupán 4,2 százaléka, a hat- vagy többgyermekesek esetében azonban a gyermekek 24,4 százaléka származik az anya élettársi kapcsolatából. Azon gyermekek aránya, akik az anya "alkalmi" kapcsolatából származnak, csak töredéknyi (3 százalék), s ez nem is mutat szignifikáns összefüggést azzal, hogy az adatfelvétel időpontjáig az anya hány gyermeket hozott világra.

A gyermekek származása az anya életben lévő gyermekszáma szerint

(százalékban)

A gyermekek származása	Az anya életben lévő gyermekszáma				
	3	4	5	6 vagy több	Összesen
Az anya					
— első házasságából	85,2	76,1	74,3	66,5	75,5
— második vagy további házasságából	8,9	9,1	6,0	4,9	7,0
Házasságból összesen	94,1	85,2	80,3	71,4	82,5
Élettársi kapcsolatból	4,2	12,1	16,5	24,4	14,5
Házassági vagy élettársi kapcsolaton kívül	1,7	2,7	3,2	4,2	3,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ha adatainkat a gyermekek születési sorrendje szerint elemezzük, azt a — különösebb magyarázatra nem szoruló — észrevételt tehetjük, hogy minél magasabb a gyermek születési sorrend szerinti száma, annál kisebb az esélye arra, hogy az anya első házasságából származzék. (Első gyermekek esetében ez 81,8 százalék, a hatodik vagy további gyermekek esetében már csak 66,7 százalék.) Ami a második vagy további házasságokat illeti, az ebből származó gyermekek egész mintában tapasztalt 7 százalékos aránya a harmadik sorszámú gyermekek esetében emelkedik meg (mintegy 5 százalékponttal), s 1—2 százalékponttal magasabb még a negyedik, ötödik gyermekeknél is. Mintha arról lenne szó: két vagy három gyermek esetén az anyának még relatíve nagyobb esélye van az újráházasodásra. De ha a házasság ennél több gyermek világhozozása után szakad meg, további gyermekei inkább élettársi kapcsolatból, semmint újabb házasságból fognak megszületni.

A gyermekek származása a születési sorrend száma szerint

(százalékban)

A gyermekek származása	A születési sorrend száma					
	1.	2.	3.	4.	5.	6. vagy további
Az anya						
— első házasságából	81,1	81,1	74,7	68,9	68,2	66,7
— második vagy további házasságából	0,9	6,2	12,2	9,9	9,0	6,8
Házasságból összesen	82,0	87,3	86,9	78,8	77,2	73,5
Élettársi kapcsolatból	13,4	11,3	11,6	18,4	19,7	20,9
Házassági vagy élettársi kapcsolaton kívül	4,6	1,4	1,5	2,8	3,1	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A táblázat adatai jól illusztrálják az előzőekben elmondottakat: az ötödik, hatodik, vagy további születési sorrend-számú gyermekek közül minden negyedik házasságon kívül, illetve minden ötödik az édesanya élettársi kapcsolatából születik meg. A táblázat másra is felhívja a figyelmet. Mint látható, az élettársi kapcsolatból született gyermekek aránya az első gyermek esetében kissé magasabb, mint a második, harmadik gyermekeknél. Ennek az a magyarázata, hogy az anyák egy része csak első, esetleg második gyermeke megszületése után tudja megkötni házasságát; első, esetleg második gyermekét élettársi kapcsolatban hozza világra. (Egy-egy esetben az is előfordul, hogy a házasság megkötésére csak a harmadik, negyedik, vagy további gyermek megszületése után kerül sor.)

Korábban bemutattuk, hogy az első élettársi kapcsolatok közel fele oly módon szűnik meg, hogy az élettársak megkötik a házasságot. Emögött a legkülönbözőbb élethelyzetek állhatnak: a házasság megkötését késleltetheti az önálló lakás hiánya, vagy más egzisztenciális vagy anyagi természetű probléma. Ezt a feltevést támasztja alá az, hogy a házasság első, második gyermek megszületése utáni megkötése gyakoribb akkor, ha az anyának a felvétel időpontjáig már legalább öt vagy annál több gyermeke van. Közismert, hogy e nagy gyermekszámú családok az átlagnál szegényebbek, így az önálló lakásszerzés gondoljai is jobban érinthetik őket. Később bemutatjuk, hogy minél több életben lévő gyermek van egy családban, annál később jutnak például önálló lakáshoz, s nem ritkaság, hogy addigra a harmadik, negyedik, vagy további gyermekek is megszületnek már. De esetenként előfordul az is, hogy az élettársak csak akkor tartják fontosnak a házasság megkötését, amikor a gyermek eléri azt az életkort, amikor gyermekintézménybe (óvodába, iskolába) kerül, hogy a gyermeket megóvják a "törvénytelen gyerek" stigmájától.

Bár a számok igen alacsonyak, mégis hasonló összefüggést sejtethetünk az anya ún. "alkalmi kapcsolataiból" származó gyermekek születési sorrendjét vizsgálva.

Arányuk az első gyermekek körében kissé nagyobb, mint a 2.—5. gyermekeknél, majd a 6. és további sorszámú gyermekek esetében újra megemelkedik.

E kétféle tendencia: a házasságkötés különböző okokból történő késleltetése, valamint az újránházassági esélyek gyengülése a nagyobb gyermekszámú anyák esetében — a relatíve kis számok miatt — a fő átlagokban elmosódik. Ezért is érdemes külön bemutatni az első házasságból, valamint az élettársi kapcsolatból származó gyermekek születési sorrend-szám, valamint alminták szerinti alakulását. Összességében ez a vizsgált gyermekek 90 százalékát érinti.

Az első házasságból származó gyermekek megoszlása a születési sorrend és az anya életben lévő gyermekszáma szerint

A születési sorrend száma	(százalékban)				
	Az anya életben lévő gyermekszáma				
	3	4	5	6 vagy több	Összesen
1.	91,5	82,4	71,9	60,3	81,1
2.	87,6	82,0	77,1	67,4	81,1
3.	76,5	72,9	78,8	69,1	74,9
4.	-	66,7	73,6	67,9	68,9
5.	-	-	69,9	67,3	68,2
6. és további	-	-	-	66,7	66,7
Összesen	85,2	76,1	74,3	66,5	75,5

Mint látható, a cezúra a négy- és az ötgyermekes családból származók arányaiban mutatkozik. Ha három-, négygyermekes családokról van szó, ott az elsőszülöttekhez képest a második, harmadik, negyedik sorszámú gyermekeknél kissé lecsökken az első házasságból származók aránya — főképp az anya újránházassága miatt. (Háromgyermekes családok esetében például a harmadik sorszámú gyermekeknek 17 százaléka származott az anya második, vagy további házasságából. Ez az arány 6 és többgyermekes családok esetében mindössze 4,4 százalék.) Az öt vagy annál több gyermekes családoknál ez nem így van: második vagy harmadik sorszámú gyermekeik esetében éppenséggel megnövekszik az esély arra, hogy a gyermekek az anya első házasságából származzanak, sőt elmondható, hogy erre az elsőszülöttek számíthatnak a legkevésbé.

Ennek a helyzetnek a fordítottját tapasztalhatjuk, ha az élettársi kapcsolatból származó gyermekek hasonló adatait tekintjük át. Öt- vagy többgyermekes családok esetén az elsőszülött gyermekeknek van a legnagyobb esélyük arra, hogy élettársi kapcsolatból származzanak. E tendencia még a három- és négygyermekes családoknál is érzékelhető valamelyest: mindkét — a társadalmi normákhoz jobban simuló — csoportban több első és kevesebb második gyermek születik élettársi kapcsolatból.

Arányuk azonban a harmadik (és negyedik) gyermekek körében újra növekedni kezd. E csoportokban is szerepet játszik tehát mindkét tendencia: a házasságkötés késleltetése és a válás után az élettársi kapcsolat preferálása az újráházasodás helyett. Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy a vizsgálatban résztvevő anyák termékenysége még nem fejeződött be. A három- és a négygyermekes anyák egy kisebb részétől még további gyermekszülések várhatók, akiknek kapcsolatteremtései az öt-, hat- vagy többgyermekes társaikéhoz fognak hasonlítani.

Az élettársi kapcsolatból származó gyermekek megoszlása a születési sorrend és az anya életben lévő gyermekszáma szerint

(százalékban)

A születési sorrend száma	Az anya életben lévő gyermekszáma				
	3	4	5	6 vagy több	Összesen
1.	4,0	12,6	21,8	31,8	13,4
2.	3,2	10,2	18,9	27,2	11,3
3.	5,3	12,4	13,2	25,0	11,6
4.	-	13,1	14,0	24,4	18,4
5.	-	-	14,6	22,4	19,7
6. és további	-	-	-	20,9	20,9
Összesen	4,2	12,1	16,5	24,4	14,5

Ami a hat- és többgyermekes családokat illeti, egyenesen azt tapasztaljuk, hogy minél magasabb születési sorrend-számú gyermekekről van szó, annál kevesebb közöttük az élettársi kapcsolatból származó gyermek. Ennek azonban nem kizárólag az a magyarázata, hogy az anyák egy részének csak igen későn sikerült megkötnie a házasságát, hanem az is, hogy az élettársi kapcsolat is megszűnik. Hat- és többgyermekes családokban — ha az utolsó, hatodik vagy további gyermekről van szó — némileg megnövekszik az esély arra is, hogy azok az anya alkalmi kapcsolatából származzanak.

Végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az öt, hat vagy annál nagyobb gyermekszámú csoportokban sűrűbben találunk a cigány etnikumhoz tartozó családokat, amelyekben a házasságkötés mellőzése gyakoribb. Ez is magyarázata annak, hogy az ekkora létszámú családok gyermekei közül közel kétszer annyian származnak édesanyjuk élettársi kapcsolatából, mint ahogyan azt az egész mintában tapasztaljuk.

Nevelési szempontból nehézséget jelenthet az anya számára, ha a vele együtt élő gyermekek több apától származnak. Hogy a gyermekek, illetve a családok mekkora hányadát érinti ez, megkíséreltük ebből a szempontból is tisztázni a gyermekek származását. Ekkor azonban már csak az adatgyűjtés időpontjában az anyával együttélő gyermekek összetételét vettük figyelembe, abból a feltételezésből, hogy a

családból már kivált (pl. a házasodás, munkavállalás miatt már elköltözött, nagykorú) gyermekek származása a családi élet mindennapjait nem, vagy legalábbis kevésbé befolyásolja.

Adataink szerint a családok mintegy egynegyedére volt jellemző, hogy azokban több apától származó féltestvérek élnek. Ez azonban túlnyomórészt két apát jelent, s csak a családok mintegy 4 százalékában hármat, esetleg többet. Ez utóbbi élethelyzet csak a hat vagy annál nagyobb gyermekszámú családokban számottevőbb: e családok mintegy 9 százalékában élnek együtt három, vagy több apától származó féltestvérek.

A családok összetétele az anya életben lévő gyermekeinek száma, valamint aszerint, hogy a családban élő gyermekek hány apától származnak

(százalékban)

A családban élő gyermekek hány apától származnak	Az anya életben lévő gyermekszáma				
	3	4	5	6 vagy több	Összesen
Egy apától	77,9	71,7	70,2	70,5	74,5
Nagy valószínűséggel kettőnél nem több apától ⁵	20,7	24,2	24,0	20,6	21,6
Három vagy több apától	1,3	3,8	5,2	8,9	3,8
Nem megállapítható	0,1	0,2	0,6	-	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

⁵ Problémamentesen tudtuk megállapítani azt, ha az együttélő gyermekek egy, vagy pedig három vagy háromnál több apától származtak. A két apától származó gyermek-együttesek arányát azonban csak "nagy valószínűséggel" állapíthattuk meg. Problémátlan volt — és ez a többség — ha a gyermekek az anya két házasságából, avagy pedig egy házasságából és egy házasságon kívüli kapcsolatából származtak. Egy-egy határesetben azonban csak véleményezni lehetett, hogy feltehetően két (és nem több) apáról van szó. Ilyen eset lehet például az, ha az anya valamely gyermekét élettársi kapcsolatban szüli, de azzal előző házasságában esett teherbe stb.

Mint látható, az egyes alminták közötti különbségek közel sem akkorák, mint a házasságon kívül született gyermekek aránya tekintetében. Ez is azt támasztja alá, hogy vizsgálati mintánkban nem ritkaság, amikor a házasság megkötését a majdani férjjel létesített élettársi kapcsolat előzi meg. Ezekben az esetekben a gyermekek származásának hivatalos megjelölése eltérő, jóllehet, azok ugyanazon apától származnak.

A nevelkedés körülményei

A gyermekek nevelkedésének körülményeit vizsgálva megállapítható volt, hogy túlnyomó többségük kizárólagosan édesanyja mellett nevelkedett, gyermekkorukat meghatározó jelleggel családi környezetben élték le.

A magasabb gyermekszámú családokból származó gyermekek nagyobb valószínűséggel kerültek el átmenetileg vagy véglegesen otthonról, más szóval az összefüggés az elkerülés ténye és a gyermekszám között lineáris. Míg a háromgyermekes családok esetében a gyermekek 96,8%-a élt, nevelkedett csak családban, édesanyja mellett, addig a hat- és többgyermekes családokból származó gyermekek 10–20% közötti aránya került el hosszabb-rövidebb időre otthonról.

Az elkerült gyermekek egy része — bár kiszakadt eredeti családjából — nem intézetbe, hanem egy másik családba (nagyzüldkhöz vagy a szülők válása után az apához) került. Ilyen esetekben a gyermek nevelkedésében bekövetkezett változás nem nevezhető olyan drámainak, törésszerűnek, mintha családi környezetből kiszakadva intézeti körülmények közé került volna. Ez a viszonylagosan előnyös helyzet azonban az érintett gyermekeknek csak 2–3%-ára volt jellemző, a többség számára a családtól elkerülés egyben az állami gondozásbavételt jelentette.

Hova került a gyermek eredeti családjából (az összes gyermek %-ában)

Családtípus	Újabb családba	Állami gondozásba	Nevelőintézetbe	Egészségügyi intézetbe
3 gyermekes	1,6	0,6	0,2	0,5
4 gyermekes	2,8	2,3	0,6	0,3
5 gyermekes	3,1	4,0	0,5	0,8
6 gyermekes	5,0	7,6	0,4	1,3
7 gyermekes	1,1	10,6	1,2	0,7
8 gyermekes	1,9	9,2	1,0	1,1
9 gyermekes	2,5	14,4	1,4	0,6
10 és több gyermekes	2,1	12,0	0,8	1,0
Összesen	2,4	4,8	0,5	0,7

Az adatok azt mutatják, hogy míg a gyermek egészségügyi intézménybe vagy újabb rokonai családba kerülése véletlenszerűen függ össze a családnagysággal, az állami gondozásbavétel vagy a nevelőintézetbe kerülés és a családnagyság között bizonyos összefüggés mutatkozik. Magasabb gyermekszámú családokban nagyobb a valószínűsége annak, hogy a gyermek állami gondozásba kerül, s ugyanez állapít-

ható meg a nevelőintézetek esetében is (bár ez esetben az alacsony esetszámok miatt a tendencia nem annyira nyilvánvalóan tiszta).

A fenti táblázatból azonban korántsem vonható le az a következtetés, hogy a 3 és többgyermekes családok közül átlagban minden harmadikból, a 10 és többgyermekesek közül minden nyolcadikból egy gyermek állami gondozásba kerül. Inkább arról lehet szó, hogy a nagy gyermekszámú családok nagyobb eséllyel kerülnek olyan szociális feltételek közé, amelyek hatására gyermekeik állami gondozásba kényszerülnek. A kérdőívek részletesebb vizsgálata ugyanis azt mutatta, hogy az állami gondozott gyermekek néhány családban koncentrálnak. Nyilvánvaló, hogy ha a család életkörülményei, a szülők életmódja miatt indokolt az állami gondozásbavétel, akkor ez nemcsak egy gyermeket, de a gyermekek többségét érinti. A mintában szereplő egy 14 gyermekes családból például csak a három kis gyermek volt otthon, a 11 idősebb állami gondozásban nevelkedett.

A gyermekek nevelkedésével kapcsolatban olyan esetek is előfordultak, hogy a megszületett gyermeket örökbe adták. Alacsony számuk (összesen 45 fő) miatt ezeket nem tudtuk összefüggésbe hozni az anya gyermekszámával.

A következőkben a gyermekek iskolás kor előtti nevelkedését vizsgáltuk meg két fő életkori csoportban: 0–3 éves kor és 3–6 éves kor között. A 3 éven aluli gyermekek gondozásában mutatkozó különbségek jelentős részben az anya gazdasági aktivitásával vannak összefüggésben. A családban nevelkedett gyermekek mintegy háromnegyedét három éves kor előtt csak az édesanya gondozta. Miután a háromgyermekes anyák túlnyomó többsége kereső tevékenységet folytatott, körükben a legalacsonyabb azoknak a gyermekeknek az aránya (67,7%), akiket életük első három évében kizárólag édesanyjuk gondozott. E családtípus esetében a legmagasabb a bölcsődébe is járt, vagy a nagymama által gondozott gyermekek aránya.

A gyermekszám növekedésével párhuzamosan csökken a kereső tevékenységet folytató anyák aránya, következésképp csökken azon gyermekeké, akik bölcsődébe kerültek, vagy nagymamái segítségével nevelkedtek. A magasabb gyermekszámú családokban ugyanakkor viszonylag gyakrabban fordult elő, hogy a gyermek már 0–3 éves korában elkerült otthonról és állami gondozásban nevelkedett. A nyolc- és többgyermekes családok esetében a gyermekek 6–7%-a került állami gondozásba már ilyen fiatal életkorban. Elsősorban az anya gazdasági aktivitásával van összefüggésben, hogy az otthoni gyermekgondozás gyes igénybevétele mellett történik-e. Átlagosan az anyák 54,3%-ának volt joga gyermekgondozási szabadság igénybevételeire. Ez az arány azonban a kereső tevékenység függvényében jelentősen szóródik. A háromgyermekes anyák esetében 77%, majd a gyermekszám emelkedésével erősen csökken, s a 10 és többgyermekes anyáknál mindössze 20%. Ellentétes irányú tendencia tapasztalható — érthető módon — az otthon töltött idő hosszával kapcsolatban. A háromgyermekes anyák mintegy kétharmada vette igénybe a teljes három évet, majd ez az arány gyermekszámmal emelkedik, s a 7 és többgyermekesek körében már az anyák 85–90%-a töltötte otthon a gyes teljes időtartamát.

A fentiekkel összefüggésben változik az egyes családtípusoknál a gyeset a három év lejártá előtt megszakítók, illetve a gyermeküket bölcsődébe adók aránya. A

háromgyermekes családokból származó gyermekek egyötöde járt bölcsődébe is, míg magasabb gyermekszám esetén ez az arány nem több, mint 4–6%.

A bölcsődei igénybevétel mellőzése a szülők akaratával egyezően alakult: a családok túlnyomó többsége nem is kívánta a gyermeket bölcsődébe adni, s csak néhány százalékra tehető az a réteg — családtípustól függetlenül —, amely szívesebben vitte volna gyermekét bölcsődébe (erre általában azért nem volt mód, mert nem volt a közelben vagy a községben bölcsőde).

Míg általános vélemény, hogy a 0–3 éves korú gyermekek testi, szellemi és érzelmi fejlődése szempontjából kedvezőbb az otthoni gondozás, nevelkedés, addig a 3–6 éves korra vonatkozóan a szakemberek az intézményi közösségi nevelés előnyeit hangsúlyozzák. Azt tehát nem lehet negatívan minősíteni, hogy a magas gyermekszámú családok esetében igen alacsony a bölcsődés gyermekek aránya. Lényegesen kedvezőtlenebb azonban, ha a gyermekek óvodába sem járnak.

Járt-e óvodába a gyermek

Családtípus	Járt óvodába		Csak iskolaelőkészítőbe járt		Sem óvodába, sem iskolaelőkészítőbe nem járt	
	N	%	N	%	N	%
3 gyermekes	3899	85,4	326	7,1	319	7,0
4 gyermekes	1188	70,4	226	13,4	242	14,3
5 gyermekes	1044	63,1	229	13,8	345	20,8
6 gyermekes	703	54,8	194	15,1	314	24,5
7 gyermekes	437	46,3	156	16,5	274	29,1
8 gyermekes	344	39,0	158	17,9	323	39,6
9 gyermekes	169	38,3	70	15,9	166	37,6
10 és több gyermekes	295	34,0	102	11,8	437	50,3

Elfogadva azt a véleményt, hogy a 3 és 6 év közötti gyermekek testi és szellemi fejlődésére az óvodai foglalkozások, a kortárs csoportokkal való együttlét, a közösségbe történő beilleszkedés és alkalmazkodás pozitív hatással van, igen kedvezőtlenül kell megítélnünk azt a tényt, hogy a magas gyermekszámú családokban élő gyermekeknek az átlagot többszörösen meghaladó aránya sem óvodába, sem iskolaelőkészítőbe nem járt. Országosan az óvodáskorú gyermekek 91,3%-a jár óvodába. Ez közel azonos a háromgyermekesek vizsgálati mintájánál tapasztalt megoszlással (85,4% + 7,1%) ismételtén bizonyítva, hogy a háromgyermekes családok demográfiai jellemzőik és magatartásuk alapján nem térnek el a társadalmi átlagtól.

Elgondolkoztató, hogy a magas gyermekszámú családokból származó gyermekek részvétele az óvodai képzésben ilyen alacsony, másként fogalmazva e gyermekek társadalmi hátránya a szülők szüklátóköriése miatt már igen fiatal életkorban

kialakul. A szülők felelősségét említettük, miután a további kérdésekből kiviláglott, hogy a gyermek nem objektív okok miatt nem járhatott óvodába (pl. nem amiatt, mert nem volt a közelben óvoda, anyagi akadály miatt nem vették fel stb.), hanem egyszerűen azért, mert az anya sem kívánta beadni. Ezt a szubjektív okot, egyéni elhatározást jelölte meg az érintettek 60–70%-a, szinte családtípustól függetlenül (a háromgyermekesek esetében tapasztaltuk a legalacsonyabb arányt) majd ezt követte: a "nem volt a közelben óvoda", illetve "a gyermeket nem vették fel" indok, magyarázat. A vizsgálati adatok tanúsága szerint nem állítható tehát, hogy a sokgyermekes családok többsége nem tudja "megengedni magának" a gyermek óvodai elhelyezésének, képzésének költségeit, a kedvezőtlenül alacsony arányban meghatározó jelleggel szubjektív szempontok játszanak szerepet: az "úgyis otthon vagyok, minek járjon óvodába" motívum. Sokan nem mérik fel, hogy ez a döntés a gyermek fejlődése szempontjából inkább hátrányokkal, semmint előnyökkel jár.

A 6 éven felüli gyermekek többsége a felvétel időpontjában iskolai tanulmányokat folytatott. Az iskolába már nem járó gyermekek többsége befejezte tanulmányait, de — családtípusonként eltérő arányban — nem jelentéktelen azok száma sem, akik kimaradtak az iskolából, akiket be sem irattak az iskolába, illetve akiknek az édesanyja azt sem tudja, hogy gyermeke jelenleg tanul-e vagy sem.

Családtípus	8 általánost el nem végzettek aránya	8 általános után továbbtanulók aránya
3 gyermekes	0,9	88,9
4 gyermekes	2,4	77,6
5 gyermekes	5,5	58,3
6 gyermekes	10,7	52,1
7 gyermekes	13,3	44,4
8 gyermekes	15,3	40,7
9 gyermekes	16,4	31,9
10 és több gyermekes	22,7	23,4

A táblázat adatai világosan mutatják a magasabb gyermekszámú családokból származó gyermekek hátrányos, kedvezőtlen helyzetét az iskolázottsági szint vonatkozásában is. A családban élő gyermekek számának emelkedésével nő azoknak a gyermekeknek az aránya, akik már az általános iskolát sem fejezték be. Minél magasabb gyermekszámú családról van szó, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az iskolából kimaradtak csoportját elsősorban az általános iskolából kimaradott gyermekek jelentik. A nyolc általános után továbbtanulók aránya és a család típusa között egyértelmű lineáris összefüggés mutatható ki. Míg a háromgyermekes családokból származóknak igen magas — az országos átlagot jóval meghaladó aránya — kezdi meg tanulmányait a középfokú oktatás valamely intézménytípusában, addig a

7 gyermekeseknek már kevesebb mint a fele, a 10 és többgyermekes családokban pedig mindössze 23,4%.

Bár nagyságrendjét tekintve nem jelentős az iskolába soha nem jártak aránya, mégis az a tény, hogy a törvényi úton garantált általános tankötelezettség mellőzése kimutatható és tetten érhető, mindenképpen figyelmet érdemel.

Elgondolkoztató, hogy a 6 évesnél idősebb gyermekek 9%-ánál (6 és többgyermekes családoknál ez az arány már 14—18%) az anya még azzal sincs tisztában, hogy gyermeke iskolába jár-e vagy sem. Bár ezek a gyermekek jórészt állami gondozásban vannak, mégis nagyon sivár képet fest a családi kapcsolatokról, az anya magatartásáról ennek az alapvető információnak a hiánya.

A gyermekek iskolázottsági színvonaláról kialakított képünket tovább differenciálja, egyes esetekben tovább sötétíti az iskolai tanulmányok eredményességének és az évismétlések előfordulási gyakoriságának vizsgálata. Rossz tanulmányi eredménye miatt az öt- és többgyermekes családokból származó gyermekek 26%-ot meghaladó aránya kényszerült évet ismételni, s ez az arány a gyermekszámmal emelkedő összefüggést mutatva, a 9 és többgyermekeseknél már a 37%-ot is meghaladja. E nagylétszámú családokból származó gyermekek esetében gyakoribb, hogy a rossz tanulmányi eredmény miatti évismétlésre nem csak egy alkalommal, de kétszer-háromszor is sor kerül.

Az utolsó iskolai év tanulmányi átlagában mutatkozó különbségek megerősítik a fenti következtetéseket. Az eltérések elősorban a két póluson, a nagyon jó, illetve a nagyon rossz tanulók esetében mutatkoznak. A háromgyermekes családokban a kitűnő és jeles eredményt elért gyermekek aránya háromszor-négyszer magasabb, mint a hét gyermeknél többet nevelők esetében, s nagyon igaz ez fordítva, az utolsó iskolaévet elégséges vagy elégtelen átlaggal befejezőkre is. Közepes tanulmányi eredményt felmutatók valamennyi családtípusnál azonos valószínűséggel fordulnak elő.

Az évismétlők viszonylag jelentős arányával összefüggésben magasabb a tanulmányok befejezésének, abbahagyásának életkora, mintsem azt a nyolc általánost el nem végzettek arányából következtetve feltételezni lehetne. A többség a magasabb gyermekszámú családokban is — bukdácsolva, évet ismételve ugyan — de legalább 14—15 éves koráig iskolába jár. Meg kell azonban jegyezni, hogy van egy néhány százalékos kitevő csoport a hét- és többgyermekes családok között, amelyben a gyermekek tanulása igen fiatalon, már 12—13 éves korban lezárul. Elfogadva, hogy hivatalosan a tankötelezettség a 16. életévig tart, megállapítható, hogy a sokgyermekes családokból származó gyermekek többsége tanulmányait korábban, egyes esetekben évekkor korábban befejezi.

Tanulmányaikat 16 éves koruk előtt abbahagyók aránya

3 gyermekes	23,4%
4 gyermekes	36,1%
5 gyermekes	50,8%
6 gyermekes	50,4%
7 gyermekes	63,5%
8 gyermekes	65,2%
9 és több	69,8%

Mivel a vizsgálati mintában szereplő gyermekek viszonylag fiatalon és családtípusonként eltérő életkorban fejezik be tanulmányaikat, általában korai életkorban, de családtípusok szerint differenciáltan kezdik meg a kereső tevékenységet is. A valóban nagylétszámú családok esetében (5 és több gyermek) az aktív fiatalok mintegy 10%-a kezdett el dolgozni 14 évesen vagy annál fiatalabb életkorban. 15–16 éves korára a háromgyermekes családban élő fiataloknak mintegy 1/5-e, míg a 9–10 gyermekeseknél már 60–70%-a folytatott kereső tevékenységet.

Az iskolai végzettségből és a munkába állás életkorából adódó eltérések határozzák meg a dolgozó gyermekek állománycsoport szerinti összetételét is. A háromgyermekes családok esetében meghatározó a szakmunkások és jelentéktelen a segédmunkások aránya, majd a családban élő gyermekszámmal együtt emelkedik a segédmunkások és csökken a szakmunkások előfordulási gyakorisága. Betanított munkások azonos arányban fordulnak elő valamennyi családtípusban. Hasonló tendencia tapasztalható a szellemi foglalkozású gyermekek esetében is. A három-négy gyermekes családokban 12–15% a szellemi munkakörben tevékenykedő gyermekek aránya, de a népesebb (6 és többgyermekes) családokban ez az arány már 5% alá csökken.

II. ÉLETKÖRÜLMÉNYEK

a) Lakáshelyzet

Magyarországon a családalapítók általános problémája, hogy önálló lakáshoz jutásuk esélyei igen kedvezőtlenek, az ún. "várakozási idő" nagyon hosszú, sokszor szinte reménytelen. A KSH Népesedésszatisztikai Főosztálya által készített, az 1974-ben házasságot kötött párokra vonatkozó vizsgálat azt mutatta, hogy a házaspároknak mindössze 19,2%-a rendelkezett önálló lakással a házasságkötés időpontjában, s 13,2% élt albérletben. Hat évvel a házasságkötés után 71%-nak, 13 évvel a házasságkötés után 91,2%-nak volt önálló lakása. (Lásd: "Tizenhárom évvel a házasságkötés után", 1988. Budapest, SKV.)

A mi vizsgálati mintánkba bekerült sokgyermekes anyák nagy része körülbelül ugyanebben a periódusban — a 70-es évek derekán — kötött házasságot. Adataink azt valószínűsítik, hogy az általánosan is kedvezőtlen helyzethez képest az önálló lakás megszerzésének feltételei még *rosszabbak* azon családok esetében, amelyek az átlagosnál több gyermek felnevelésére vállalkoznak. (Az előzőekben idézett vizsgálat országosan reprezentálja a házasságot kötő fiatal párokat, amelyek nagy része — mint ez közzismert — egy- vagy kétgyermekes marad.)

A felkeresett nagycsaládok lakáskörülményei már az első gyermek megszületésekor is lényegesen rosszabbak voltak az általánosan tapasztalt helyzethez képest: közel háromnegyed részüknek ekkor nem volt még önálló lakása. A családok mintegy 50%-a az első gyermek megszületése idején a szülőkkel (nagyszülőkkel) vagy más rokonokkal élt együtt, 15%-uk pedig ekkor még albérletben lakott.

Azoknak a nőknek a helyzete valamivel kedvezőbb alakult, akik házasságot kötöttek — a gyermekeiket házasságon kívül szülőkhöz képest. Köztük relatíve kevesen voltak (5—6%), akiknek az adatfelvétel időpontjáig nem sikerült még önálló lakásra szert tenniük. Ám az ún. "várakozási idő" igen hosszú volt: több, mint 40%-uknak csak a (z első) házasság megkötését követő *hatodik*, vagy további évben sikerült lakáshoz jutniuk. Ez a tendencia — minél több gyermek világra hozására vállalkozott az anya, annál erőteljesebben érvényesült: a "csak" három gyermekes házaspárok 39%-a, de a 10 vagy ennél több gyermekesek 60%-a jutott csak ilyen hosszú várakozás után lakáshoz.

A nagycsaládoknak átlagosan alig több, mint egyötöde (22 %-a) volt csak olyan helyzetben, hogy már az első gyermek megszületésének időpontjában (esetleg már ezt megelőzően) önálló lakásban lakott, s további 24% az első gyermek megszületése után (de a második megszületése előtt) szerzett önálló lakást. De azok a családok,

akik a későbbiekben a nagycsaládok átlagánál *több* gyermekre vállalkoztak, már a "kezdett kezdetén" is rosszabb feltételekkel indultak.

Az adatfelvétel időpontjában saját jogcímű lakásban lakó *háromgyermekes* családok 26%-a már az első, 33%-a a második, 8%-a pedig a harmadik gyermek megszületésekor érte el az önálló lakást. Ezzel szemben

- az *öt* gyermekesek 27%-ának,
- a *hat* gyermekesek 39%-ának,
- a *hét* gyermekesek 33%-ának,
- a *nyolc* gyermekesek 49%-ának,
- a *tíz* vagy ennél *több* gyermekesek közel 70%-ának,

a *harmadik gyermekük megszületése után sem volt önálló lakása*. A hat vagy annál több gyermekes családok 18%-a például legfeljebb a *hatodik* (vagy további) gyermek megszületése után jutott csak lakáshoz, illetve 10%-uknak az adatfelvétel idején még nem volt saját lakása.

Az bizonyára igaz, hogy a legfeljebb három gyermekre vállalkozó családok — helyzetükből adódóan — nagyobb mértékben tudtak önerőből részt venni a saját lakás megteremtésében. Megkockáztatható az a feltételezés is, hogy egy részüknél a harmadik gyermek vállalását éppenséggel a család relatíve kedvezőbb lakáshelyzete befolyásolta. (Hiszen — mint láttuk — mindössze 8%-uk volt csak abban a helyzetben, hogy a harmadik gyermek megszületése *után* jutott önálló lakáshoz.) Azonban valószínűleg az sem áll távol a valóságtól, hogy a szociálpolitika által nyújtott kedvezményekkel is ők tudtak jobban élni. Adataink alapján úgy tűnik fel, hogy társadalmilag minél marginálisabb helyzetben lévő családokról van szó, annál kevésbé tud érvényesülni a szociálpolitika kiegyenlítő hatása. Ennek egyik oka az lehet, hogy minél alacsonyabb a családi jövedelem (és minél nagyobb az eltartottak száma), annál kevésbé képes a család saját megtakarításra, így akárcsak a lakás-használatbavételi díj megfizetésére, vagy kölcsön vállalására. De szerepet játszhat egy másik ok is. A kevésbé iskolázott, és a társadalmi hierarchia legalsó pólusán élő rétegek csak kisebb mértékben képesek érdekeik érvényesítésére; nehezebben találjuk meg azokat a csatornákat, amelyek a szociálpolitika szerény lehetőségei mellett is némileg jobb feltételek felé terelnék életüket.

Az esetenként kirívóan hosszú várakozási idő mellett is az adatfelvétel időpontjára a felkeresett családok túlnyomó többségének sikerült önálló lakásra szert tennie: 68%-uk lakástulajdonosá, 22%-uk pedig főbérlové vált. A lakáshasználat jogcíme természetesen más struktúrájú a városokban és a falvakban. Míg pl. a budapesti nagycsaládok 38%-a tulajdonos és 54%-a főbérlové, addig a községekben ez a két arány: 80% és 9%. Az egész mintában tapasztalt átlagokat így alapvetően az szabja meg, hogy a nagycsaládok többsége falun él.

Mégis 10% körül vannak azok a sokgyermekes családok, akik az adatfelvétel idején sem jutottak még önálló lakáshoz. A községekben ezek száma valamivel magasabb, mint a városokban. A lakásnélküliek kétharmada élt nagyszülőkkel, vagy más rokonokkal családtagként, egyharmada pedig albérletben. A településtípus szerinti eltéréseket a gyermekek száma csak felerősíti, hiszen a nagyobb gyermekszámú nagycsaládok többsége községekben található. Így a fővárosi háromgyermekes családok 5,9%-ának, a négy- és többgyermekesek 10,2%-ának nem volt még önálló lakása, míg a községekben élő családok esetében ugyanez a háromgyermekesek 10%-áról, a négy- és többgyermekesek 17,2%-áról mondható el. (Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a "családtag"-jogcím nem jelent feltétlenül lakásnélküliséget. Elsősorban éppen a falusi családi házakról mondható el, hogy a méretek, a bővítési lehetőségek, nem utolsósorban pedig bizonyos hagyományok révén ezekben nagyobb a lehetőség három generáció együttélésére, mint a városi lakásokban.)

A jelenlegi lakáshoz hozzájutás fő formája a családi ház felépítése (28,5%), illetve a lakásvásárlás (24,2%) volt, a családok 20,9%-a pedig kiutalás révén jutott lakáshoz. Egyéb formák (pl. öröklés, csere, leválasztás, eltartási szerződés kötése stb.) csak kevés családnál játszottak szerepet. A családban nevelkedő gyermekek száma szerint nincsen lényeges különbség abban, hogy végül is hogyan jutottak lakáshoz — ez alól egyedül a lakáskiutalás jelent kivételt. A háromgyermekeseknek mindössze 16%-a, a négy- és többgyermekeseknek azonban mintegy 25%-a kapott lakáskiutalást. Első megközelítésben azt gondolhatjuk: ez a 25% meglehetősen kicsi arány, hiszen négy, vagy annál több gyermek mellett igen nagy megpróbáltatást jelent építkezni vagy lakást vásárolni. Ezt azonban döntő mértékben a nagycsaládosok településtípus szerinti struktúrája szabja meg: a kiutalás, mint lakáshoz jutási forma községekben ritkaságszámba megy.

A sokgyermekes családok lakáshoz jutásának néhány fő formája településtípusok szerint

A lakáshoz jutás formái	(százalékban)				
	Budapest	Megyeszékhely	Egyéb város	Község	Összesen
Lakáskiutalás	44,3	33,3	27,6	9,3	20,9
Családi ház építése	6,3	12,4	25,0	39,6	28,5
Lakásvásárlás	27,8	18,7	25,0	29,2	24,2
Egyéb megoldás	41,6	35,6	22,4	21,9	26,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az adatok jól mutatják, hogy a nagycsaládok többsége, minthogy községekben él, inkább rákényszerül arra, hogy lakáshelyzetét önerőből oldja meg, mint a városokban lakó "sorstársaik".

Értelemszerű, hogy az "egyéb megoldás" fő formái — a csere, a szövetkezeti lakás vásárlása, illetve építése — is főként a városi családoknál jelentik a lakáshoz jutás formáját. Elenyészően csekély — 5% körüli — azok aránya, akik úgy jutottak lakáshoz, hogy szüleik befogadták őket, és ez településtípusonként sem különbözik jelentősen.

Azt a lakást, amelyben az adatfelvétel időpontjában éltek, viszonylag kevés költözködéssel érték el az érintett családok. Az első gyermek megszületése óta 15%-uk nem változtatott lakást, a többiek pedig átlagosan két alkalommal költöztek az első gyermek megszületése és az adatfelvétel ideje között. Csupán 23% azok aránya, akik többszöri próbálkozással (három vagy több alkalommal) is megkísérelték már a megfelelő lakás megszerzését. Érthető, hogy a lakásban (lakástulajdonban) bekövetkezett változást a legtöbb család pozitívan értékelte: 58,2%-uk számolt be arról, hogy az első gyermek megszületése óta lakáshelyzetük javult, 17,5% pedig úgy találta, hogy lényegében mindig jó is volt. Ez a vélekedés azonban erősen szóródik. A háromgyermekes anyáknak 26%-a érezte azt, hogy mindig jó körülmények közt laktak, ám a négy- és többgyermekes családok esetében ez az arány mindössze 8%. A pólus másik végét azok jelentik, akik úgy érezték: mindig rossz körülmények közt éltek. Így a háromgyermekesek 5%-a, a négygyermekesek 12%-a, az öt- és többgyermekeseknek azonban már 23%-a nyilatkozott. Ez azt mutatja, hogy — jóllehet, a lakástulajdon formáiban, a lakáshoz jutás módjában és a költözködések számában nincsen lényeges eltérés a különböző gyermekszámú nagycsaládosok vélekedéseiben — a három-négy gyermeknél *többre* vállalkozó szülőknél rosszabb esélyei voltak arra, hogy végül is igényeiknek megfelelő lakáshoz jussanak. Meg kell azt is jegyezni, hogy a többszöri lakásváltoztatás sem jelentett mindig javulást. A gyermekszám emelkedésével még kissé meg is növekszik azok aránya, akik 3—4 vagy több lakásváltoztatás mellett is úgy ítélték meg: helyzetük romlott, vagy mindig is rossz volt.

A kedvezőtlen helyzet már a lakások fekvésében és a lakóövezet jellegében is megmutatkozik. Mint az adatokból látni fogjuk, ez akkor is fennáll, ha tudatában vagyunk annak, hogy a lakóövezet jellege is a sokgyermekes családok településtípus szerinti struktúrájának a függvénye, akiknek több, mint 50%-a községekben él:

A nagycsaládok megoszlása településtípus és a lakóövezet jellege szerint

(százalékban)

Településtípus	Zöldövezet, városias családi ház	Falu-központ	Régi vagy új lakótelep	Zárt beépítésű és vegyes lakóipari övezet	Falu külső övezete	Tanya, majorság, kolónia	Cigánytelep	Összesen
Budapest (11,1)	29,5	—	46,4	24,1	—	—	—	100,0
Megyeszékhely (16,0)	25,6	—	58,8	10,5	—	3,7	1,4	100,0
Egyéb város (18,5)	37,8	—	32,7	17,6	—	6,9	5,1	100,0
Község (53,2)	0,7	37,2	4,4	5,3	42,9	4,4	5,1	100,0
Tanya (1,2)	—	—	—	—	—	98,0	2,0	100,0
Együtt (100,0)	14,7	20,2	22,9	10,1	23,6	4,7	3,8	100,0

Mint az adatsorok mutatják, a sokgyermekes családok nagyjából a települések külső övezeteiben találnak otthonra. Igaz ez a városiakra (mintegy háromnegyedik lakótelepen, vagy kijebbi eső családi házakban, jobb esetben zöldövezetben lakik) és a községek lakóira is, akiknek valamivel több, mint egyharmada található csak a falu központjában, közel fele a falu külső övezeteiben, s további 10%-uk a ma már elég sok községben felépült lakótelepen vagy ipari övezetben. Nemcsak a községek, de a városok mellett is található — ha alacsony arányban is — tanya, majorságban, kolónián élő családok. Ennek — úgy gondoljuk — az lehet a magyarázata, hogy a felkeresett család lakása a településen kívül eső, tanya jellegű otthon ami közigazgatásilag az adott városhoz (községhez) tartozik ugyan, de az adatfelvétel készítői — többé-kevésbé jogosan — azt mégis tanyának minősítették. A cigánytelepeken élő családok 3,8%-os aránya cigány családok esetében 16,8%. A cigány családok további 42%-a a falvak külső övezetében talált lakhelyet.

A "kifelé terjeszkedést" részben az magyarázhatja, hogy a külső övezetek inkább kínálnak lehetőséget telek vásárlására, szerény igényű családi házak felépítésére, elhagyott házak, tanyák olcsóbb megvételére, ami a vizsgált, főként falun élő nagycsaládoknál a lakáshoz jutás fő formája. Az is valószínű, hogy a külső lakóövezetekben — a centrumhoz képest — összefüggésben a komfortnélküli lakásokkal — könnyebben lehet olyan lakást találni, amelynek fenntartási költségei mérsékletesebbek. Végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a települések centrumaiban — városokban is és falvakban is — a lakosság átlagéletkora többnyire idősebb, mivel a fiatal családalapítók a helyhiány miatt kijebbi szorúlnak, s a mi mintánk is meglehetősen fiatal szülőket foglal magába.

Ugyancsak a felkeresett családok településtípus szerinti megoszlásával függ össze, hogy több, mint 70%-uk földszintes lakásban (további 14% többszintes családi házban) lakik. Ez annál inkább jellemző, minél több gyermek nevelkedik a családban. A gyermekszám emelkedésével e földszintes lakások egyre messzebb esnek a

centrumoktól, egyre kevésbé komfortosak. A cigánytelepeken élő nagycsaládok 80%-ában például családonként legalább öt gyermek nevelkedik. A több gyermek nevelése, gondozása szempontjából előnyösebb fekvésű városi lakásokban (joggal ilyenek tarthatjuk a városi zöldövezetet, a városias családi házakat, a többszintes családi házakat továbbá a legfeljebb első-második emeleti lakótelepi lakásokat) — a háromgyermekesek dominanciája jellemző. E típusok esetében az egész mintában tapasztalt 51%-os arány a háromgyermekeseknél 60—70% körülire emelkedik meg. Kevésbé kedvezőek a háromnál több gyermekes városi családok körülményei: lakásaik inkább a régebbi lakótelepeken, vagy vegyes lakó-ipari övezetekben helyezkednek el.

A lakások szobaszám szerinti megoszlása közelítően az országos átlagnak felel meg: a vizsgált családok átlagosan 2,2 szobás lakásokban laknak. (Az 1985. évi mikrocenzusban mért átlagos szobaszám 2,5 volt.) Ám az átlagosnál nagyobb családnagyság és az átlagosnak megfelelő lakásnagyság a lakások rendkívüli túlszűfolttségéhez vezetett. Vizsgálati mintánkban a 100 lakószobára jutó lakosok száma 348 volt. (Az 1985. évi országos átlag 129.) Ez — értelemszerűen — a családban növekvő gyermekek számával együtt növekszik:

100 lakószobára jutó lakók száma a nagycsaládok körében

3	gyermekes családoknál	286
4	gyermekes családoknál	326
5	gyermekes családoknál	412
6	gyermekes családoknál	467
7	gyermekes családoknál	524
8	gyermekes családoknál	510
9	gyermekes családoknál	543
10 és több	gyermekes családoknál	618
	Átlag	348

A vizsgált családoknak csak alig több, mint egyharmada lakik a normának megfelelő, vagy annál jobb (két vagy kevesebb fő egy szobában) laksűrűséggel, 20%-ukra viszont a kritikusnak mondható, szobánkénti 4 személynél nagyobb laksűrűség jellemző. A fővárosban a helyzet kedvezőbb, ez az arány jóval az átlag alatt van (6,2%), a községi nagycsaládok esetében azonban megközelíti a 30%-ot. A sokgyermekes családok 13%-ánál az egy szobára jutó lakosok száma az *ötöt* is meghaladja. Ez értelemszerűen számottevő mértékben szóródik. A háromgyermekes

családok 1,4%-a, de a négy és ennél több gyermekeseknek már 25,2%-a él ilyen körülmények között. Más vizsgálatok bizonyítják, hogy ez a laksűrűség már kimutathatóan káros hatást gyakorol a családok társadalomba illeszkedésére. Például a gyermekek tanulmányi eredménye az egy szobára jutó, négy főnél magasabb laksűrűségénél hirtelen romlani kezd.

Az átlagosnál lényegesen kedvezőtlenebb a helyzete azon családoknak, amelyekben az apa segédmunkás; az ilyen nagycsaládok 34,3%-a esetében az egy szobára jutó lakosok száma öt, vagy annál több.

A lakások túlszűfoltóságának egy másik mutatója az egy főre jutó négyzetméterek száma. A cezúrát itt is a három-, valamint a négy- és többgyermekesek között vonhatjuk meg: az előbbieknél csupán 3,5%-a, az utóbbiaknak közel 30%-a él olyan kritikus körülmények között, hogy egy személyre legfeljebb 6 négyzetméternyi terület jut.

Az egy főre jutó négyzetméterek száma a nagycsaládok által lakott lakásokban

Egy főre jutó négyzetméter száma	(százalékban)	
	Háromgyermekes családok	Négy- és többgyermekes családok
3 vagy kevesebb	0,8	7,2
4—6	2,7	20,8
7—12	27,2	44,9
13—18	37,7	20,0
19—24	24,0	4,8
25 vagy több	7,7	2,2
Nem megállapítható	—	0,1

A sokgyermekes családok által lakott lakások *komfortosság* tekintetében az országos átlagnak felelnek meg. Itt is igaz azonban, hogy minél több gyermek van a családban, annál kevésbé képesek a szülők arra, hogy olyan lakásra tegyenek szert, amelyben a gyermeknevelés feltételei kedvezőek. Ilyen feltételnek nevezzük a magunk részéről azt, hogy a lakásban legyen vízvezeték, vízöblítéses WC, továbbá legyen — lehetőleg — fürdőszoba, illetve állandó melegvíz-használati lehetőség.

A magyarországi lakásállomány 51,3%-át az összkomfortos, illetve komfortos, 11%-át a félkomfortos, 37,7%-át pedig a komfort nélküli lakások teszik ki. A vizsgált sokgyermekes családok lakásai — ami azok átlagos összetételét illeti — még valamivel kedvezőbbek is: a felkeresett lakások 60,7%-át soroltuk az összkomfortos vagy komfortos, 3,7%-át a félkomfortos, és 35,6%-át a komfort nélküli kategóriákba. Az átlagosan tapasztaltnál még jobb minőségűek a háromgyermekes családok lakásai: 77%-uk él összkomfortos vagy komfortos lakásban. Ezzel szemben az öt vagy ennél

több gyermekes családoknak összességében 57,7%-a komfort nélküli lakásokban él, ami azt jelenti, hogy a lakásban még vízöblítéses WC sincsen.

Az arányok értelemszerűen igen eltérőek a városokban és a falvakban. A fővárosi nagycsaládoknak mindössze 7,2%-a, a községekben élőknek azonban több, mint 50%-a komfort nélküli lakásban lakik. Ez azonban erősen szóródik a gyermekszám szerint: Budapesten kevésbé, vidéken — városokban és községekben egyaránt — erősen érvényesül az, hogy minél több a családban a gyermek, annál kisebb az esély arra, hogy komfortos lakáshoz jussanak.

A komfort nélküli lakásokban élő nagycsaládok aránya településtípus és gyermekszám szerint

(százalékban)

Gyermekszám	Budapest	Megyeszékhely	Egyéb város	Község	Összesen
3	5,9	6,0	8,9	31,1	19,0
4	5,9	8,6	25,3	53,6	36,6
5	5,7	16,7	31,7	72,8	52,7
6 és több	16,3	30,4	58,2	78,2	65,0
Összesen	7,2	11,3	23,2	52,1	35,6

Ennél is elgondolkoztatóbb, hogy a hat vagy annál több gyermekes családok mintegy 40%-ának lakásában folyóvíz sincsen. Ekkora gyermekszám mellett egyharmadot sem éri el azon családok aránya, akiknek lakásában állandóan van melegvíz — míg a háromgyermekes családok mintegy háromnegyedének áll módjában folyamatosan meleg vizet használni. A melegvíz-használat lehetősége gyakran a központi (táv-, cirko- stb.) fűtési rendszer meglétének is függvénye; ilyen fűtés a felkeresett lakások 40%-ában van. Ez az arány a háromgyermekes családok lakásaiban 52%, az öt és ennél több gyermekesek lakásaiban már csak 21%.

A családfő foglalkozása ugyancsak meghatározó abban, hogy a családnak milyen esélyei vannak a komfortos lakáshoz jutásban. Míg a nagycsaládok mintegy egynegyedét kitevő, segédmunkás apával rendelkező családok közel 70%-a él komfort nélküli lakásban, ha az apa szakmunkás, akkor ez az arány "csupán" 18%. Ez ugyancsak szignifikánsan összefügg a gyermekek számával is.

*A komfort nélküli lakások aránya néhány kiemelt foglalkozási csoportban,
a gyermekek száma szerint*

(százalékban)

Gyermekszám	Szak-	Betanított	Segéd-	Vezető irányító	Szakalkalmazott
	munkás				
3	13,6	31,1	51,6	0,0	2,5
4	22,6	43,8	55,0	3,8	.
5	32,4	53,1	70,5	12,5	.
6 vagy több	32,9	64,9	79,6	18,2	.
Összesen	18,0	44,7	69,4	0,9	2,8

Az a tény, hogy a cigány nagycsaládok mintegy 60%-a cigánytelepeken vagy pedig a falvak külső övezeteiben lakik, további 18%-uk pedig ugyancsak községekben vagy majorságokban, tanyákon, önmagában meghatározza, hogy komfortosság tekintetében lakáshelyzetük az átlagnál jóval kedvezőtlenebb. Ez — ha egyáltalán lehetséges — önük is csak romlik a gyermekek számának növekedésével. E romlás "intenzitása" csupán azért csekélyebb, mint a nem cigány családok esetében, mert lakáskörülményeik eleve rendkívül rosszak; a meglátogatott cigány nagycsaládoknak összességében csupán 7%-a élt összkomfortos lakásban.

*A komfort nélküli lakások aránya a cigány és nem cigány
nagycsaládokban a gyermekek száma szerint*

(százalékban)

Gyermekszám	Cigány	Nem cigány	Összesen
	családok		
3	69,9	15,7	19,0
4	68,4	28,0	36,6
5	72,3	41,7	52,7
6 és több	87,9	44,5	65,0
Összesen	77,1	23,8	36,6

Általánosságban a családok 60,6%-a lakásával meg van elégedve, 38,2% elégedetlen, 1,2%-uk pedig nem tudta ezt eldönteni. A háromgyermekes családok túlnyomó többsége, 70%-a adott olyan választ, hogy elégedettek lakásukkal, öt gyermek mellett azonban az elégedettek aránya már 50%-ra csökken le; hat és több

gyermek mellett pedig az elégedetlenség válik többségi véleménnyé. Az "elégedettek" relatíve magas aránya azzal magyarázható, hogy — mint arra hivatkoztunk — a vizsgált (különösképp háromgyermekes) családok lakás jellemzői nagyjából megfelelnek az országos átlagnak, s az országos lakásviszonyok ismeretében az emberek jól tudják, hogy ma Magyarországon egy két-háromszobás, 50—60 négyzetméteres, komfortos lakással már "illik elégedettnek lenni". Két lakásjellemző azonban mégis nagyon kritikusnak tűnik: a laksűrűség és a komfort olyan "változók", amelyek a lakásban élők véleményét, közérzetét alapvetően meghatározzák.

A lakással való elégedettség alakulása az egy szobára jutó személyek száma szerint

(A véleménnyel rendelkezők százalékában)

Egy szobára jutó személyek száma	Elégedetlen	Elégedett	Összesen
1-nél kevesebb	19,7	80,3	100,0
1,1—2,0	17,7	82,3	100,0
2,1—3,0	35,9	64,1	100,0
3,1—4,0	51,3	48,7	100,0
4,1—5,0	67,6	32,4	100,0
5,1—6,0	71,0	28,9	100,0
6,1—7,0	76,7	23,3	100,0
7,1—8,0	77,4	22,6	100,0
8-nál több	86,8	13,2	100,0
Összesen	39,4	60,6	100,0

A lakással való elégedettség alakulása a lakások komfortfokozata szerint

(A véleménnyel rendelkezők százalékában)

A lakással	lakásban lakók				Összesen
	Összkomfortos	Komfortos	Félkomfortos	Komfort nélküli	
Elégedetlen	21,3	26,8	31,8	67,6	39,4
Elégedett	78,7	73,2	68,2	32,4	60,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Megállapítható tehát, hogy azoknál, akik lakásában az egy szobára jutó személyek száma a hármat meghaladja, továbbá akik komfort nélküli lakásban laknak,

a lakással való elégedetlenség a többségi vélemény. (Egybevág ezzel egy másik, ugyancsak véleményt kifejező adatunk: korábban szó volt arról, hogy a felkeresett családok mintegy 15%-a nyilatkozott úgy, hogy lakáshelyzetük a házasságkötés óta romlott, vagy mindig is rossz volt. Az így vélekedők nagy többségére ugyancsak az jellemző, hogy igen magas (4-nél több fő/szoba) laksűrűség mellett élnek.)

Az elégedettség és az egy szobára jutó személyek száma közötti összefüggés adatsorát szemlélve látható, hogy a cezúra az egy szobára jutó *két*, majd pedig *három* személynél húzódik meg: két személy felett — az előző kategóriához képest — megduplázódik az elégedetlenek aránya, három személy felett pedig az elégedettség kisebbségi véleményből többségi véleménnyé válik. Feltűnő, hogy ez gyakorlatilag független a gyermekek számától. Ez azt jelenti, hogy a háromgyermekes, többségében 5 személyes háztartást képező (és a nagyobb gyermekszámú, például 8—10 személyes háztartást képező) családok esetében is a szobánkénti háromnál több személy, de ez a "küszöb", amikor az elégedettség elégedetlenségbe csap át. Más kutatásaink alapján ezt azzal magyarázzuk, hogy a gyermekes családokban az elégedettség egyik alapvető kritériuma: van-e a szülőknek külön szobájuk, el tudják-e különíteni a gyermekeket (legalább olyképpen, hogy csak a legkisebb gyermeket fogadják be alvásra a szülők szobájába). Úgy tűnik fel, hogy ez nagyon általános, és valljuk be, természetes igény. Ezt azonban három gyermek mellett "csak" 15, de négy és több gyermek mellett már közel 50% nem tudja megvalósítani.

Viszonylag sok olyan családot találtunk — összességében a családok 36%-át, de az öt- és többgyermekesek csaknem 50%-át — akik provizórikusan lakásváltoztatásra is gondolnak. Az ilyen tervekkel nem foglalkozóknak mintegy egynegyede-egyötöde ugyancsak szívesen venné, ha lakást tudna változtatni, csupán azért mondtak le szándékukról, mert úgy érzik: nincs rá pénzük, nincs rá lehetőségük.

Már jóval kevesebben vannak — az összes, lakásváltoztatást tervező családnak mindössze egyharmada — akiknek e terv megvalósítására konkrétabb elképzeléseik is vannak. E tervek meglehetősen szerények. Legtöbben átalakításra, hozzáépítésre gondolnak, ennél kevesebben építkezésre, legfeljebb cserére. Az 1981-ben harmadik-negyedik gyermeküket szülő nők 2—3%-a, az ötödik vagy további gyermeküket szülők 6%-a még négy évvel később, 1985-ben is egyedül csak a lakáskiutalástól remélte helyzete jobbra fordulását.

A lakás mérete, komfortossága — sok, más fontos feltétel mellett — alapvetően meghatározza a családi otthon megfelelő színvonalú fenntartását. A felkeresett családok — ezek hiányában is — igen sok erőfeszítést tesznek a lakás rendjének fenntartása érdekében. Még ha ennek megítélése a kérdezőbiztosok részéről bizonyos mértékig olykor szubjektív lehet, akkor is elismerésre méltó, hogy a meglátogatott lakások mintegy 40%-át *ápoltnak*, 37%-át *használnak*, de *tisztának* minősítették, 19%-át *elhanyagoltnak*, s mindössze 4%-át *igen piszkosnak*.

Az ún. ápolat lakások aránya a községekben valamivel alacsonyabb, de valamennyi településtípus mellett igen számottevően lecsökken a gyermekszám növekedésével.

Az ápoltnak minősített lakások aránya településtípus és gyermekszám szerint

(százalékban)

Gyermekszám	Budapest	Megyeszékhely	Egyéb város	Község	Összesen
3	55,2	63,9	70,3	53,6	58,8
4	52,9	41,4	34,7	25,6	32,4
5	31,4	28,6	26,7	12,1	18,6
6 és több	23,7	20,3	7,3	6,9	9,7
Összesen	48,2	50,2	48,1	31,9	39,5

A fővárostól a községek felé, a háromgyermekesektől a sokgyermekesek felé haladva tapasztalt csökkenés alapvetően azzal függhet össze, hogy komfort hiányában és az igen kedvezőtlen laksűrűség mellett szinte lehetetlen feladat a lakás gondos ápolása. De nem utolsósorban oka ennek az is, hogy az ápoltnak minősített lakás megteremtése elég nagy anyagi áldozatokkal járó, munkaigényes feladat, amire az alacsony jövedelem, és az anya gyermekekkel való lekööttsége miatt csak kevés lehetőség van.

b) A háztartások felszereltsége

A gyermekes háztartások alapvető felszereltségéhez tartozik napjainkban a mosógép, hűtőszekrény és a televízió; ez utóbbi sokgyermekes családok esetében szinte az egyedüli szórakozási lehetőség. E három dolog megléte szempontjából a meglátogatott háztartások felszereltsége meglehetősen szerény, még akkor is, ha nem teszünk különbséget a hagyományos, félautomata, valamint automata mosógép, továbbá a fekete-fehér és a színes televízió között.

A családok 16%-ának nincsen például hűtőszekrénye. Ez az arány a háromgyermekesek esetében ugyancsak 5%, a négygyermekeseknél 17%, az öt- és többgyermekeseknél azonban 34% (ezen belül 10 és több gyermek mellett közel 50%).

A hat vagy annál több gyermekes családok 7%-ának e három alapvető felszereltségi tárgy közül semmije nincsen. A családok zöméről (44,5%-áról) azonban mégis elmondható, hogy háztartásuk *alap-ellátottsága* nagyjából kielégítő: mindhárom eszköznek birtokában vannak. Ez nagyjából hasonló a különböző gyermekszámú családoknál. A két "szélső" helyzetet (a szegényesnek, vagy gyengének mondható, és a kielégítőt kissé meghaladó háztartás-felszereltséget) azonban szignifikáns módon befolyásolja a gyermekek száma.

Szegényes felszereltségűnek azokat a háztartásokat neveztük, amelyek a három alapvető felszereltségi tárgy *egyikével sem* rendelkeznek. Gyenge felszereltségűnek, amelyekben ezek közül csupán *kettő* van meg (vagyis vagy a mosógép, vagy a hűtőszekrény, vagy a tévé — vagy ezekből *kettő* — hiányzik). Kielégítő a háztartás felszereltsége, ha

mindhárom, az alap-ellátottságot szolgáló eszköz rendelkezésre áll, s ezt a szintet maghaladó, ha az előbbieik közül *valamennyinek* a megléte *mellett* a családnak még vagy *autója*, vagy *telke*, vagy *hétvégi háza* is van.

Ezek szerint az ellátottság arányai az alábbi képet mutatják:

A sokgyermekes családok háztartásának felszereltsége a gyermekek száma szerint

(százalékban)

Gyermekszám	Szegényesen	Gyengén	Kielégítően	A kielégítőt meghaladó mértékben
	felszerelt háztartások			
3	1,0	8,6	43,1	47,3
4	4,2	21,7	46,6	27,5
5	4,6	29,5	53,0	12,9
6 és több	7,4	40,4	41,5	10,6
Összesen	3,3	20,0	44,5	32,3

A városi nagycsaládok háztartásai valamivel jobban felszereltek, mint a falvakban élők. Ez a komfortossággal is összefügg. Ha például nincsen folyóvíz a lakásban, mosógép használata is nehezkesebb. A falun élő nagycsaládok háztartásainak 4,5%-áról mondható el, hogy szegényesen, további 26%-áról pedig, hogy gyengén vannak felszerelve.

Az apa foglalkozása szerint vizsgálva, legkedvezőtlenebbnek azon háztartások felszereltsége mondható, amelyekben az apa segédmunkás. Ekkor 50%-uknál szegényes, vagy gyenge a háztartás felszereltsége, de még ez is megemelkedik (60%-ra) a hat- vagy többgyermekes, segédmunkás családok esetében.

Ha tovább részletezzük a *kielégítőt meghaladó mértékben* felszerelt háztartásokat, összességében azok is relatíve szerénynek minősíthetők. Ugyanis igen ritka az az eset, amikor a három "vagyontárgy" (autó, telek, hétvégi ház) mindegyike megtalálható egy családnál; a felkeresett háztartások közel 70%-a ilyesmivel egyáltalán nem rendelkezett. A vagyontárgyak közül legpreferáltabbnak az autó nevezhető. Elfogadható, hogy milyen alacsony az ezt követő, a telektulajdonosok aránya, hiszen a telek (lenne) az, ami gyakran a család nyaralását, élelmiszer-ellátásának legalábbis egy részét pótolhatja. (Az összes felkeresett család 5,5%-ának van telke. Ezen belül a háromgyermekesek 8%-ának, de 8-nál több gyermekesek közt egyetlen telektulajdonost sem találtunk.) Igen számottevőek a különböző gyermekszámú családok közti különbségek aszerint, hogy e három — luxusnak nem is, de vagyontárgynak nevezhető — fajta közül hányal rendelkeznek:

A sokgyermekes családok "vagyon tárgyakkal" (autóval, telekkel, hétvégi házzal) való ellátottsága gyermekszám szerint

(százalékban)

Gyermekszám	Autó, telek, hétvégi ház közül				Összesen
	egy sincs	egy van	kettő van	mindegyik van	
3	52,6	37,4	9,3	0,7	100,0
4	72,5	22,2	4,9	0,4	100,0
5	87,1	10,9	1,4	0,6	100,0
6 és több	89,4	8,9	1,2	0,5	100,0
Együtt	68,6	24,9	5,9	0,6	100,0

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az anyagi helyzetről szóló szubjektív beszámolók összhangban vannak a háztartások felszereltségével, valamint ún. "vagyon-tárgyakkal" való ellátottságával.

c) Segítség a környezettől. Szociális segély

A mindennapi életben megszokott, hogy a kisgyermekes szülők bizonyosfajta segítségre, támogatásra számíthatnak tágabb családjuk — nagyszülők, rokonok — részéről. Ez főképp a családalapítás időszakában, az első gyermek megszületésekor van így. A fiatal szülők ekkor még jobban rá vannak szorulva mind az anyagi segítségre, mind pedig az idősebbek tapasztalataira, a kisgyermek felügyeletére. De a nagyszülők is inkább képesek segítséget nyújtani még ekkor, mint később — idősebb korban és alacsonyabb jövedelem mellett.

Ez a családi, rokoni segítség sokgyermekes családok esetében már valószínűleg szerényebb mértékű. Ezt nemcsak az magyarázza, hogy a nagyszülők a harmadik — és további — unokák megszületése idején már idősebbek, hanem főként az, hogy a sokgyermekes szülők zöme maga is szegényebb, s ugyancsak sokgyermekes családokból származik. A nagyszülők nemhogy felhalmozni nem voltak képesek életük során, hanem ők maguk szorulnának támogatásra gyermekeik részéről. A megkérdezett anyák valamivel több, mint egynegyede (27 százalék) jelezte, hogy kap bizonyosfajta segítséget tágabb családjától (esetleg egyéb, közelálló személytől, pl. szomszédoktól, barátoktól). Ez az arány a háromgyermekes családok esetében a legmagasabb (34 százalék), s a gyermekszám növekedésével mintegy 20—25 százalékpontot lecsökken.

A segítség zöme a nagyszülők részéről érkezik. Ez mindenekelőtt a három- és négygyermekes családok esetében van így (a segítségben részesülők 80 százaléka erről számolt be). Öt, hat vagy annál több gyermek esetén azonban már egyre

nagyobb azok aránya, akik nagyszülők helyett inkább más rokonok támogatására számíthatnak.

Idegen személyek — szomszédok, barátok — értelemszerűen elsősorban a mindennapi élet szervezésében tudnak segítséget nyújtani: a gyermekek felügyeletében, ügyintézésében, bevásárlásban, esetleg építkezésben, ház körüli munkákban stb. Azonban, akik ilyenfajta segítségre számíthatnak, azoknak aránya töredéknyi — az egész mintának mindössze 1 százaléka (a segítségben részesülők 4—5 százaléka).

Egyébként — ami a segítség, támogatás tartalmát illeti — az a nagyszülők, rokonok részéről is nagyjából felerésztt különböző munkavégzések formájában valósul meg. Anyagi segítséget, támogatást összességében a vizsgált családoknak alig több, mint 10 százaléka remélhet a rokonoktól, nagyszülőktől, de ezen belül a háromgyermekes családok kétszerannyian, mint a hat vagy annál több gyermekesek:

*A nagyszülőktől rokonoktól (esetleg egyéb személyektől)
segítségben részesülők aránya*

(százalékban)

Gyermekszám	Anyagi segítség	Háztartásban, gyermekfelügyeletben kap segítséget	Összes segítségben részesülő
3 gyermekes	15,6	18,4	34,0
4 gyermekes	10,6	14,0	24,6
5 gyermekes	9,7	10,1	19,8
6 és többgyermekesek	7,3	7,2	14,5
Összesen	12,3	14,4	26,7

Mínél több gyermek van tehát a családban, annál kevesebb esély van arra, hogy a tágabb család, a nagyszülők, rokonság részéről bármilyen segítségben, támogatásban részesüljenek.

Ezt a helyzetet — amit természetesen "adottságnak" kell felfogni — bizonyos mértékig kiegyensúlyozhatja a leginkább rászorult családok számára nyújtott, rendszeres vagy alkalmi szociális segély. Ismert, hogy ennek lehetőségei meglehetősen szerények. A családoknak több, mint fele — 55 százaléka — számolt be arról, hogy az adatfelvételt megelőző év folyamán rendszeresen vagy alkalmanként segélyben részesült. Nehéz megítélni pusztán csak a számok alapján, hogy ez vajon sok vagy kevés. Részben nehéz hat év távlatában, részben pedig a segély összegének ismerete nélkül. Arra azonban bizonyos paraméterek alapján vállalkozhatunk, hogy képet alkossunk arról: érvényesültek-e bizonyosfajta tendenciák a nyolcvanas években a szociális segélyek odaítélésben.

Meg kell jegyezni, hogy a rendszeres, illetve alkalmi segélyben részesülők összetétele ugyancsak nem mellékes szempont e tendenciák vizsgálta szemszögéből. Az adatok értelmezése során azonban arra jutottunk, hogy az önbevallásos módszer alapján nem lehet hézagmentesen elválasztani ezt a két formát, mivel a kérdezettek sem tudják pontosan megkülönböztetni (pl. rendszeresnek nevezhetik, ha egy éven belül több alkalommal — esetleg több forrásból is részesültek segélyben stb). Bízva abban, hogy erről azok a szervek rendelkeznek pontos adatokkal, akik e forrásokat elosztják — a magunk részéről egységesen "segélyben részesült"-nek neveztük mindazokat, akik azt állították, hogy az elmúlt év során — akár rendszeresen, akár alkalmilag, akár mindkét formában — szociális segélyben részesültek.

Az elemzés első szempontja természetesen az, hogy vajon növekszik-e a segélyben részesülők aránya a családban nevelkedő gyermekek száma szerint. Erre "igennel" felelhetünk — a háromgyermekes anyák 46,7 százaléka kapott a kérdezést megelőző évben segélyt, s ez az arány 6, vagy annál több gyermek mellett közel 20 százalékpontnyival magasabb.

A második szempont az lehet, hogy kinek a kezdeményezésére részesültek e családok szociális segélyben: saját kérésükre-e, vagy pedig a helyi tanácsi szervek, illetve a munkahelyek javaslatára. Ebből a szempontból a segélyben részesültek 55 százalékos aránya úgy oszlik meg, hogy 18,3 százalék saját kérésére kapott szociális segélyt, 35,7 százalék a tanács, illetve munkahely kezdeményezésére, 1 százalék pedig mindkét formában. E szempontból némileg módosul az előbbi tendencia. Magasabb gyermekszám mellett gyakrabban fordul elő, hogy a szülők csupán saját kérésükre jutnak a szociális segélyhez.

Kinek a kezdeményezésére részesült segélyben?

(százalékban)

Gyermekszám	Saját kérésére	Tanács vagy munkahely	Mindkettő	Összesen segélyben részesülő
3 gyermekesek	10,7	35,7	0,3	46,7
4 gyermekesek	23,1	32,6	0,7	56,4
5 gyermekes	22,6	36,7	1,4	62,7
6 vagy többgyermekes	30,7	36,2	2,8	69,7
Összesen	18,3	35,7	1,0	55,0

Az adatsorok jól mutatják, hogy a szociális segély kiutalásának a gyermekek száma szerint növekvő gyakoriságát *nem a segélyek intézményes elosztása biztosítja* (hiszen ennek aránya lényegében független a gyermekszámtól), hanem a szülők *öntevékenysége*, az, hogy minél több gyermeket nevelnek, annál inkább rákényszerülnek arra, hogy segélyért folyamodjanak.

Elemézve a segélyért folyamodók összetételét, leglényegesebb változónak az bizonyult, hogy a szülők cigányok-e, vagy sem.

Emlékeztetőül: A sokgyermekes családok társadalmi-demográfiai összetételéről szólva korábban már bemutattuk, hogy a cigány családok összességében 21,4 százalékos aránya a gyermekszám növekedésével jelentősen emelkedik (3 gyermekeseknél 6,1%, 4 gyermekeseknél 21,4%, 5 gyermekeseknél 34,1%, 6 és többgyermekeseknél 50,9 %). A családok mintegy 3 százalékánál nem volt megállapítható, hogy cigányok-e, vagy sem.

A cigány családoknak összességében *nagyobb* hányada — közel 63 százaléka — részesült a kérdezést megelőző évben szociális segélyben. A cigányok közt azok vannak többségben, akik saját kérésükre kaptak segélyt — ez az arány az egész mintában tapasztaltnak több, mint kétszerese. Egy furcsa helyzet áll elő. Ha nem cigány családról van szó, mind a saját kérésre, mind az intézmények kezdeményezésére segélyben részesültek aránya megnövekszik a gyermekek száma szerint. Cigány családoknál azonban az intézmények által kezdeményezett segélyek aránya általánosságban is közel 10 százalékponttal alacsonyabb az egész mintában tapasztaltnál, és a gyermekek számától is független. Az a megállapítás tehát, mely szerint az intézmények kezdeményezésére történő szociális segélyeknél alig-alig veszik figyelembe a gyermekek növekvő számát — *csak a cigánycsaládokra érvényes*. A tendencia azért válik mégis általánossá, mert a nagyobb gyermekszámú családokban a cigányok aránya egyre magasabb.

A szociális segélyben részesültek eloszlása a cigány és nem cigány családokban a segély kezdeményezője és a gyermekek száma szerint

(százalékban)

Ki kezdeményezte a segélyt?	Gyermekszám				Összesen
	3	4	5	6 és több	

Saját kérésre

Cigány család	25,8	35,8	30,3	39,4	35,2
Nem cigány család	9,7	19,4	18,8	21,1	13,5
Nem megállapítható	16,7			31,6	24,1
Összesen	10,7	23,1	22,6	30,7	18,3

Tanács vagy munkahely kezdeményezésére

Cigány család	29,0	27,4	30,3	23,6	26,2
Nem cigány család	36,2	34,1	42,6	50,8	38,4
Nem megállapítható	33,3			26,3	33,3
Összesen	35,7	32,6	36,7	36,2	36,7

Ki kezdeményezte a segélyt?	Gyermekszám				Összesen
	3	4	5	6 és több	

Saját és intézményes kezdeményezésre

Cigány család	—	—	—	2,4	1,3
Nem cigány család	0,4	0,9	2,2	3,0	1,0
Nem megállapítható	—	—	—	5,3	1,9
Összesen	0,3	0,7	1,4	2,8	1,0

Mindösszesen

Cigány család	54,8	63,2	60,6	65,4	62,7
Nem cigány család	46,3	54,4	63,6	74,9	52,6
Nem megállapítható	50,0	63,2	59,3
Összes segélyben részesülő	46,7	56,4	62,7	69,7	55,0

A szociális segélyek kezdeményezésében — az arra illetékes szervek részéről — érvényesül tehát bizonyosfajta diszkrimináció a nem cigány családok javára. Minden egyes gyermekszám-csoportban lényegesen sűrűbben kezdeményeztek segélyt a helyi tanácsok, vagy a munkahelyek akkor, ha nem cigány családról volt szó. Ezt a cigány szülők saját kérései tudták csak valamiképpen "kiegyensúlyozni". Minthogy azonban az intézmények kezdeményezésében a segélyezett gyermekszám szerint növekvő aránya csupán a nem cigány családok esetében érvényesült, a legelesettebb helyzetben lévő, hat vagy annál több gyermeket nevelő cigány családok (akik ennek az alcsoportnak több mint felét teszik ki) — az átlagosan tapasztalt helyzettel szemben — már összességében is kevesebben részesültek szociális segélyben, mint ugyanezen csoporthoz tartozó, nem cigány sorstársaik. (A hat vagy annál több gyermekes családok esetében a tanácsok, illetve munkahelyek 36 százaléknál kezdeményeztek szociális segélyt. Ám ez — a többségben lévő — cigány családoknak csak 23—24 százalékát érintette, míg a nem cigány családoknak több, mint 50 százalékát.)

Szociális segély intézményes kezdeményezésében másfajta szempontok is érvényesülnek. Ilyen helyzet például az, amikor a szülők — erősen kifogásolható, pl. züllött, alkoholista stb. életmódjuk miatt — nem érdemesülnek szociális segélyre, mivel vélhető, hogy a kapott összeget nem gyermekeikre költik. E szempont egyik oldalról kétségkívül elgondolkodtató, érvényesítése nagy körültekintést igényel. Más oldalról azonban alkalmat adhat szubjektív megítélésre is. Tekintettel arra, hogy az adatfelvételt a nagy helyismerettel rendelkező védőnők végezték, a kérdőívre — a látogatás befejezése után — rávezettük, hogy "igen rendes", "átlagos", vagy ún. "züllött" család volt-e, akit megkérdeztek. A feljegyzések realitása valószínűleg közel áll az adott családok hivatalos, a helyi tanács, illetve a szociális szervek általi megítéléséhez.

A rendezetlennek minősített családok aránya a gyermekek számával együtt növekszik. (3 gyermekesek: 3,5%, 4 gyermekesek: 15,1%, 5 gyermekesek: 19,5%,

6 és többgyermekesek: 29,6%.) Általánosságban nem állítható, hogy az ún. züllött családokkal negatív módon kivételezne a szociális segélyek elosztása: az ebben részesülők aránya kissé még meg is haladja az egész mintában tapasztaltat. Azonban — minél több gyermeke van a züllött szülőknek, annál kevésbé van esélyük arra, hogy segélyt kapjanak. A cezúrát a 6 gyermeknél lehet meghúzni:

Szociális segélyben részesültek aránya a családok jellege szerint

(százalékban)

Gyermekszám	Züllött családok	Igen rendes, vagy átlagos, vagy nem besorolható családok	Összesen
3—5 gyermek	57,4	48,6	50,5
6 vagy több gyermek	59,5	74,3	69,7
Összesen	57,5	53,8	55,0

Ha a segélyezettek összetételét aszerint vizsgáljuk: ki kezdeményezte a szociális segély megadását — hasonló jelenséget tapasztalunk, mint a cigány/nem cigány családok esetében. A züllöttnek minősülő családok kevésbé számíthatnak arra, hogy a segélyeket elosztó intézmények maguktól figyelnek fel rájuk, mint az "igen rendesek" vagy az "átlagosak".

A szociális segélyben részesültek eloszlása a család jellege a segély kedvezményezője és a gyermekszám szerint

(százalékban)

Ki kezdeményezte a segélyt?	Gyermekszám				Összesen
	3	4	5	6 és több	

Saját kérésre

Igen rendes család	7,1	12,9	9,3	19,1	9,4
Átlagos család	12,9	19,5	27,0	28,5	18,7
Züllött család	27,8	35,3	20,3	33,6	31,1
Nem besorolható	15,6	37,8	24,3	38,1	30,1
Összesen	10,7	23,1	22,6	30,7	18,3

Tanács vagy munkahely kezdeményezésére

Igen rendes család	38,0	36,1	55,6	57,4	40,2
Átlagos család	34,5	32,6	38,1	43,4	36,3
Züllött család	14,8	29,4	30,4	24,3	24,9
Nem besorolható	41,1	27,0	—	33,3	34,0
Összesen	36,7	32,6	36,7	36,2	36,7

Ki kezdeményezte a segélyt?	Gyermekszám				Összesen
	3	4	5	6 és több	

Saját és intézményes kezdeményezésre

Igen rendes család	—	0,8	3,7	—	0,3
Átlagos család	0,6	—	1,6	2,8	1,0
Züllött család	1,9	2,9	—	2,8	2,3
Nem besorolható	—	—	—	4,8	1,9
Összesen	0,3	0,7	1,4	2,8	1,0

Mindösszesen

Igen rendes család	45,1	55,4	68,6	76,5	49,9
Átlagos család	48,0	52,0	66,7	74,7	56,0
Züllött család	44,5	67,6	50,7	60,7	58,2
Nem megállapítható	56,7	64,8	56,7	76,2	66,0

Összes segélyben részesülő

	46,7	56,4	62,7	69,7	55,0
--	------	------	------	------	------

Az elosztás "kegyeltjei" kétségkívül a hat- vagy többgyermekes családok, különösen akkor, ha "igen rendesek" — ekkor közel 77 százalékuk részesül segélyben, s háromnegyedre a segélyeket elosztó szervek maguktól figyelnek fel.

A családok nem egész egyötöde — a 6 és többgyermekeseknek egyharmada — az adatfelvételt megelőző évben átélte azt a nem kis mértékben megalázó és szomorú helyzetet, hogy segélyért folyamodott a helyi tanácshoz, vagy a munkahelyhez, de visszautasították. A segélyek iránti kérelem visszautasítása gyakorlatilag minden kategóriában előfordul. Ez érthető, hiszen az igények — sajnos — meghaladják az elosztható anyagi forrásokat. De a magasabb gyermekszámú, vagy a cigány, vagy pedig az ún. "züllött" családokban a kérelmek visszautasítása lényegesen sűrűbben fordul elő:

Volt olyan eset az elmúlt évben, hogy szociális segélyt kért és nem kapott

Gyermekszám	Cigány	Nem cigány	Igen rendes	Átlagos	Züllött	Nem besorolható	Összesen
3	28,0	7,7	6,8	10,9	24,1	5,9	9,3
4	34,7	12,4	10,1	16,7	26,5	29,7	17,5
5	38,7	14,8	5,6	23,3	30,4	32,4	22,9
6 vagy több	44,5	19,7	14,7	25,3	38,9	52,4	32,8
Összesen	39,6	10,7	7,7	16,2	33,8	33,5	17,2

Meg kell jegyezni, hogy azok közt, akik életében előfordult, hogy az adott évben kérésüket visszautasították — olyanok is vannak, akik valamilyen formában részesültek már ebben a periódusban segélyben. De sajnós, az is igaz, hogy minél kétségbeejtőbb helyzetben van egy család, annál inkább képesek levetni az önérzetet, s újra meg újra próbálkoznak azzal, hogy gondjaikon szociális segélyekkel enyhítsenek. Nem állítható tehát, hogy az adatsorok által jelzett tendenciák az elosztás diszkriminációjára utalnak. Arra azonban igen, hogy a három- és többgyermekes családok közel egyötöde — ezen belül a cigány családok 40 százaléka — a számukra nyújtott szociális gondoskodás mellett sem tud megbírkózni a megélhetés gondjaival, és személyesen is szembesül azzal, hogy a társadalom (további) segítségére nem számíthat.

d) A gyermekek nyaraltatása

Általánosnak mondható, hogy a nagycsaládokból származó gyermekek túlnyomó többsége semmiféle nyaraláshoz, utazáshoz nem jut hozzá. (Ezen némileg enyhít csak, hogy a családok több, mint fele falun él. Sajnós, ma már korántsem egyértelmű az, hogy a falusi életmód feltétlenül jó levegőt, egészséges táplálkozást megfelelő vízellátást biztosít. De még ekkor is szükség lenne arra, hogy a gyermekek — minimálisan egy-két hétre — a nyári vakáció folyamán kikapcsolódjanak, környezetet változtassanak.) Az összes családnak 39,5 százaléka volt képes csak arra, hogy gyermekeinek (vagy legalábbis azok egy részének) nyaralást biztosítson. Minthogy azonban — különösen a nagyobb gyermekszámú családokban még ezekből a családokból sem tudott az adatfelvételt megelőző évben mindegyik gyerek nyaralni, elmondható, hogy az összes nagycsaládból származó gyermeknek mintegy 80 százaléka nélkülözte a nyaralást. Ez természetesen erősen szóródik a családban nevelkedő gyermekck számától függően:

Gyermekszám	A gyermeket nyaraltatni képes családok aránya	Hány gyermeket tudnak nyaraltatni az erre képes családok?	(százalékban)		
			Összes nyaraló gyermek	Összes nem nyaraló gyermek	
3	50,5	74,1	(2,23) ⁶	37,9	62,1
4	32,8	60,3	(2,41)	19,8	80,2
5	31,5	42,6	(2,49)	13,4	86,6
6 vagy több	21,5	34,6	(2,69)	7,8	92,2
Összesen	39,3	37,5	(2,32)	20,9	79,1

⁶A nyaralást biztosítani képes családokban a nyaralásban részt vett gyermekek átlagos száma.

Mint az adatsorok mutatják, minél több gyermek él a családban, annál kisebb esély van arra, hogy onnan a gyermekek nyaralni menjenek. Ez — az anyagiakon túl — azzal is összefügg, hogy a nyaralás fő formája az általunk vizsgált családokban az iskolai tábor, vagy vállalati gyermeküdültetés. E forma az általános iskolás korú gyermekek szervezett üdültetése számára van kialakítva — az ennél kisebb (vagy nagyobb) gyermekek szervezett üdültetése gyakorlatilag nem megoldott.

Összességében a családok mintegy 15–20 százalékából kerültek el gyermekek iskolai táborba, vagy vállalati gyermeküdültetésre.

A legideálisabb forma, hogy a szülők és a gyermekek együtt töltsék szabadságukat — még a háromgyermekes családokban is ritkaságszámba megy (csupán mintegy 25 százalékuknál fordult elő). Ha a gyermekek száma több, akkor már alig-alig találtunk példát arra, hogy a család együtt vakációzzon. Ez érthető is, hiszen 6–8 tagú család semmiképpen nem tudja ennek költségeit vállalni, legfeljebb igen kivételes esetben.

A családoknak mindössze 8 százalékából kerültek el gyermekek rokon családdhoz nyaralás céljából, s még kevesebben voltak (6 százalék), akik kempingezést, turista utazást tudtak biztosítani a gyermekeknek. Elenyésző számban vannak azok is, akik saját telken, nyaralóban üdülhettek a vakáció alatt.

A szervezett nyaralási formák beszűkülése, a megfizethetetlen utazási, szállás és étkezési költségek az elmúlt években valószínűleg még tovább rontották a nagycsaládokból származó gyermekek nyaralási-üdülési lehetőségeit.

e) Az anyagi körülmények szubjektív megítélése

A sokgyermekes családok anyagi körülményeiről, jövedelmi viszonyairól különböző adatforrások alapján megfelelő képet alkothatunk. Nem érdektelen azonban, hogy miként élik meg e körülményeket maguk, az érintettek; az anyagi gondok mennyire jelentenek centrális problémát életükben.

Arra a kérdésre, hogy "hogyan ítéli meg anyagi helyzetét" — az összes megkérdezettnek mindössze 1 százaléka adta azt a választ: "lényegében gondok nélkül élnek", 26,3 százalékuk pedig azt jelezte: "beosztással ki tudnak jönni a pénzükből". Legtöbben — 42,6 százalék — úgy érezték: "éppenhogy kijönnek" havi keresetükből. Az összes megkérdezett anya közel egynegyede, 23 százaléka arról adott számot, hogy "hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak", további 6,3 százalék pedig — bevallása szerint — "nélkülözések között él".

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e válaszokat 1985 végén kaptuk. Ezek az arányok napjainkra feltehetően eltolódtak. Ezt valószínűsíti az is, hogy a Magyar Közvéleménykutató Intézet országosan reprezentatív mintákon készített felmérései szerint a hasonló kérdésekre adott válaszok arányai 1984 és 1989 között jelentősen megváltoztak. Míg 1984-ben a lakosság kb. 40 százaléka sorolta magát a három utolsó alternatíva valamelyikébe ("éppenhogy kijönnek...", "hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak...", "nélkülözések között élnek..."), 1989-ben már 54 százalék

érezte úgy, hogy "az utolsó fillérig be kell osztaniok a pénzt", további 9 százalék pedig azt jelezte, hogy "még beosztással sem tudnak kijönni". Joggal gondolhatunk arra, hogy az elmúlt években bekövetkezett életszínvonal-csökkenés a sokgyermekes családokat a lakosság átlagánál jobban érintette.

Nem szorul indoklásra, hogy minél több gyermek van a családban, annál nagyobb gond a pénz beosztása. A cezúrát a három-, valamint a négy- vagy többgyermekesek között húzhatjuk meg. Míg az "éppen hogy kijönnék" — kategóriába tartozók arányai — legalábbis 1985-ben — nem tértek el lényegesen egymástól, több, mint kétszer annyi háromgyermekes tudott "beosztással kijönni" pénzből, mint négy- és többgyermekes.

Az anyagi helyzet megtétele

(százalékban)

	Három	Négy és több	Összesen
	gyermekes családok		
Gondok nélkül élnek	1,7	0,3	1,1
Beosztással kijönnék	36,8	15,3	26,5
Éppen hogy kijönnék a pénzből	44,3	41,5	42,8
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	15,6	31,5	23,2
Nélkülözések közt élnek	1,5	11,4	6,4
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az anyagi körülmények egyik jelzője (lehetne) az is, hogy jövedelmükből tudnak-e valamennyit megtakarítani e családok. Ennek bevallása természetesen ugyancsak szubjektív. Mégis meg kell említeni: a felkeresett családok közel 80 százaléka (de a hat vagy annál több gyermekesek több, mint 90 százaléka) úgy nyilatkozott, hogy semmilyen formában nem tudnak megtakarítani. A "megtakarítónak" is csupán fele helyezte pénzét takarékbba, másik fele "készpénzt rakott félre", ami természetesen a megtakarítások igen szerény mértékére utal. A megtakarítási kedv általános mérséklődésének ismeretében vélhető, hogy ezek az arányok 1985 óta a sokgyermekes családok esetében méginkább visszaszorultak.

III. A SOKGYERMEKES CSALÁDOK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA

A három vagy annál több gyermeket nevelő családok helyzete sok tekintetben rosszabb, mint a kisebb gyermekszámú családoké. A rosszabb anyagi helyzet, az átlagosnál jóval alacsonyabb egy főre jutó jövedelem napi küzdelmet jelent a megélhetésért, és a korszerű táplálkozási követelményektől elmaradó fogyasztási táplálkozási struktúrát von maga után. E családok életkörülményeinek további negatív összetevője lakáshelyzetüknek az átlagosnál — az ismeretesen igen rossz magyar átlagnál — rosszabb volta, amely megmutatkozik mind e lakások túlzásfolttságában, mind igen alacsony komfortfokozatában, illetve a komfort teljes hiányában. Elmondható tehát, hogy a sokgyermekes családok olyan életkörülmények között kényszerülnek élni, melyek — a szakirodalom szerint — az egészségi állapotot veszélyeztető tényezőknek minősülnek.

Ismeretes azonban az is, hogy az ember egészségi állapotát nemcsak az életkörülmények objektív mutatói, hanem biológiai adottságok, illetve az élethelyzetből adódó szubjektív körülmények is befolyásolják. A sokgyermekes családok esetében e két utóbbi tényező vélhetően pozitívan befolyásolja a sokgyermekes anyáknak, illetve az érintett családok tagjainak egészségi helyzetét. Biológiai tényezőkön elsősorban a gyermekszüléseknek az anyai szervezet védekező képességére, hormonháztartására gyakorolt pozitív hatását értjük. Szubjektív tényezőkön pedig azt az érzelmi többletet, amely az átlagosnál több gyermek vállalásából, neveléséből fakad, eredménytudatot ad, és bizonyos mértékig kompenzál a materiális hátrányokkal szemben.

Kutatásunk során a fentiek figyelembevételével kialakított hipotézis alapján azt vizsgáltuk, hogy milyen a több gyermeket nevelő családok, és az egyes családtagok egészségi állapota, vannak-e, és ha igen, milyen irányú eltérések mutathatók ki a lakosság egészségi státuszát jellemző országos mutatóktól. A magyar népesség egészségi állapotát jellemző országos adatokat részben a KSH "H.I.S." (Health Interview Survey) vizsgálatából, részben az 1984. évi mikrocenzusból merítettük. Felvételünk és az említett két vizsgálat adatainak összehasonlítását lehetővé teszi, hogy a népesség egészségi állapotának feltárása mindhárom felvétel során azonos módszerrel történt: nevezetesen nem orvosi diagnózis, hanem az érintett népesség beszámolóit, szubjektív véleményeit alapján. Ez természetesen pozitív vagy negatív irányban is eltérhet az orvosi vizsgálatok alapján megállapítható helyzettől. Az orvosi szűrővizsgálat ugyanis felszínre hozhat olyan betegségeket, amelyekről az egyénnek korábban nem volt tudomása, de olyan eset is előfordulhat, hogy a megkérdezett személy betegnek érzi magát — pszichés vagy neurotikus alapon — de az orvosi vizsgálat nem mutat ki tényleges szervi elváltozást. Az elmondottakból következik, hogy mind az országos felvételek, mind kutatásunk során alkalmazott — nemzetkö-

zileg is elfogadott — vizsgálati módszer eredményeként nem a lakosság tényleges egészségi állapotára, a betegségek tényleges előfordulására kapunk választ, hanem csupán arra, hogy betegségeiről az érintetteknek mennyire van tudomása. E szubjektív megítélés megismerése azonban igen fontos, mert alapvetően befolyásolja a lakosság közérzetét, életmódját, szabadidő-felhasználását, családi életét, jövedelemszerzési lehetőségeit. Különösen jelentős e kérdés vizsgálata a sokgyermekes családok esetében, miután életvitelüket számos objektív körülmény — a több gyermek gondozásával kapcsolatos nehézségek, a rossz lakáskörülmények, az átlagosnál alacsonyabb egy főre jutó jövedelem stb. — amúgyis negatívan befolyásolják, és ezért igen fontos, hogy e hátrányos helyzetet a családtagok egészségi állapota tovább súlyosbítja-e, vagy esetleg részben pozitívan kompenzálja.

A három- és többgyermekes családok megkérdezése során informálódunk arról, hogy van-e krónikus beteg a családban, ha igen, mely családtag (tagok) betegek és milyen betegségben szenvednek. Hasonló módon tudakoltuk meg a családtagok esetleges fogyatékoságait, továbbá rákérdeztünk arra is, hogy van-e a családban leszázalékolt, rokkant nyugdíjas személy.

A krónikus, tartós betegségnek az idült, életvitelre kiható, rendszeres orvoskezelést, olykor ápolást igénylő betegségeket minősítettük, valamint az elhúzódó, hosszabb gyógyulási idővel járó — gyermek és fiatal korban kinőhető — betegségeket. A betegségi állapot szempontjából jelentős egy-egy ilyen betegség előfordulása, vagy több halmozódása, az egyes családtagnál vagy a családon belül. Ezenkívül fontos magának a betegségnek a minősége is, vagyis az, hogy milyen szervet, szerv-rendszert, milyen vonatkozásban érint a betegség. Ettől függ ugyanis, hogy az életvitel milyen mértékben, milyen irányban korlátozódik.

A másik jellemző, amellyel az egészségi állapotot mértük, a szerzett, vagy veleszületett egészségkárosodások, illetve fogyatékoságok megléte, amelyeknek az életútra és életvitelre gyakorolt korlátozó hatása nyilvánvaló. Részletesen érdeklődtünk a szellemi, érzékszervi és mozgásszervi fogyatékoságok iránt.

A vizsgált, sokgyermekes családok egynegyedében fordul elő krónikus betegség. Tartós betegség nagyobb arányban fordul elő az apák, mint az anyák esetében. A megkérdezett apák 10,4%-áról állították, hogy tartós, idült megbetegedésben szenvednek, míg az anyáknál ez az arány mindössze 7,9% volt. E megbetegedések előfordulása szignifikáns kapcsolatban áll az érintett személy életkorával, és társadalmi státuszával. (A társadalmi státuszt az iskolai végzettség, foglalkozás, származás /cigány-e/ demográfiai mutatókkal jellemeztük.) Minél idősebb⁷ az érintett személy, illetve minél alacsonyabb társadalmi státuszú (alacsony iskolai végzettség, szakképzetlen fizikai munkakör, cigány származás), annál nagyobb a krónikus betegség előfordulásának valószínűsége. Az anyák közül legmagasabb arányban a kereső tevékenységet nem folytató, eltartott nők szenvednek valamely krónikus betegségben.

⁷Az "idősebb" kategória mintánk esetében igencsak viszonylagos, miután 50 évesnél idősebb személy csak igen alacsony arányban szerepel megkérdezettjeink között, más szóval, akiket mintánk összetételét tekintve idősebbnek nevezünk, voltaképpen csak középkorúaknak tekinthetők.

Ebből azonban nem következik egyértelműen, hogy a háztartási munka a krónikus betegségek kialakulása szempontjából nagyobb rizikófaktort jelentene. Az oksági összefüggés inkább fordított: a meglévő krónikus betegség akadályozta meg a háztartáson kívüli munkavállalást. Emellett szerepet játszanak a sokgyermekes eltartott anyák társadalmi összetételében rejlő okok is, nevezetesen az átlagosnál alacsonyabb iskolai végzettség, valamint a cigány származás dominanciája.

A gyermekek számának növekedésével nő a krónikus betegségben szenvedő apák, illetve anyák előfordulási gyakorisága. Míg a háromgyermekes családoknál az apáknak mindössze 6,9%-áról nyilatkoztak úgy, hogy valamely krónikus betegségben szenvednek, ez az arány a gyermekek számának növekedésével lineárisan emelkedik, és a 10 és többgyermekes családok esetében már az apák 1/3-ára jellemző a rossz egészségi állapot. Az anyák körében az idült betegségek előfordulása ritkább, következésképp az arányok is alacsonyabbak, de a fenti tendencia itt is kimutatható. A jelenség hátterében a háromgyermekes, illetve az igen magas gyermekszámú családok eltérő demográfiai, társadalmi összetétele húzódik meg. A magasabb gyermekszámú családokban ugyanis markánsabban vannak jelen azok a demográfiai, társadalmi tényezők, (alacsony iskolai végzettség, szakképzetlen fizikai foglalkozás, alacsony jövedelem, rossz lakásviszonyok, cigány származás stb.), amelyek hozzájárulhatnak a krónikus betegségek kialakulásához. Tehát, bár nem a gyermekszám növekedése okozza a szülők rossz egészségi állapotát, a szülők, családtagok rossz egészségi állapota, a krónikus betegségek nagyobb arányú előfordulása súlyosbítja a magas gyermekszámú családok amúgy is hátrányos helyzetét.

Összehasonlítva a sokgyermekes családok egészségi státuszát, a lakosság egészére érvényes mikrocenzus-adatokkal, megállapítható, hogy a három- és többgyermekes családok vizsgálati mintájánál kevésbé gyakori a krónikus betegségek előfordulása, mint a népességnél általában. Míg országosan a férfiak 18%-ának, a nők 24%-ának volt tudomása arról, hogy tartós betegségben szenvednek, esetünkben a minta egészét tekintve az az arány egyfelől számottevően alacsonyabb, másfelől a nemeket jellemző tendencia ellentétesen érvényesül. Az országos átlagoktól való eltérés alapvetően vizsgálati mintánk viszonylag fiatal korösszetételével magyarázható. Miután a mintasokaságot azok közül a családok közül választottuk ki, akik 1981-ben harmadik, vagy további gyermekre vállalkoztak, érthető, hogy megkérdezettjeink 90%-ot meghaladó aránya a felvétel időpontjában (1985-ben) 49 évesnél fiatalabb volt. Ezen belül a nők kétharmada 40 évesnél is fiatalabb. Ismeretes, hogy a tartós betegségek előfordulásának gyakorisága az életkor előrehaladtával nő, de a 45. életévben az emelkedés szintes ugrásszerűvé válik. Azt mondhatjuk tehát, hogy vizsgálatunk kedvező adatai a megkérdezettek fiatalabb korstruktúrájára vezethetők vissza. A sokgyermekes családokban az apák egészségi állapota nagyjából megfelel a korosztályokra jellemző egészségi állapotnak. Az anyák esetében azonban más a helyzet. A krónikus betegségek 7,9%-os aránya igen alacsony, és különösen meglepő az a tény, hogy míg a női népesség egészére az a jellemző, hogy általában betegbbnek tartják magukat a férfiaknál, vizsgálatunk esetében ez éppen megfordítva jelentkezik. Miután mind a mikrocenzus, mind vizsgálatunk során azonos felvételi technika alkalmazására

került sor — azaz a megkérdezettek saját szubjektív véleményük alapján minősültek krónikus betegek, vagy sem — az eltérést módszertani okok, vagy hibák nem okozhatják. Meg kívánjuk jegyezni, hogy a kérdőívek kitöltését a családot jól ismerő, egészségügyi képzettséggel rendelkező védőnők végezték, ezért a családtagok egészségi státuszára vonatkozó bejegyzések hitelesnek fogadhatók el. Kérdés, hogy ha az eltérés módszertani okokkal nem, akkor milyen más tényezőkkel magyarázható. Olyan tudományos adatok, amelyekkel a jelenséget objektíven, minden kétséget kizáróan meg tudnánk magyarázni, előttünk nem ismeretesek, ezért csak többé-kevésbé alátámasztott feltételezésekre hagyatkozhatunk. Így e témakör bevezetőjében említett hipotézisre, mely szerint a többszöri gyermekszülés hormonálisan pozitív hatása, valamint a nagycsalád ellátásának eredménytudata — a fizikai megterhelés ellenére — pszichikai alapon növeli az ellenállóképességet, és egyfajta védettséget biztosít.

A krónikus betegségek "betegségi főcsoportok" szerinti struktúráját vizsgálva megállapítható, hogy — mind az országos adatok, mind vizsgálati adataink esetében — legnagyobb gyakorisággal a keringési rendszer megbetegedései fordulnak elő. Míg azonban a lakosság egészét tekintve a megbetegedések rangsorának második helyen a "csontváz-izomrendszer és kötőszövet betegségei" szerepelnek, mintánk esetében — éppen a fiatalabb korstruktúrára visszavezethetően a betegségi főcsoport csak a rangsor negyedik-ötödik helyét foglalja el. Mindkét nemnél ennél gyakoribbak az idegrendszer betegségei, a légzőrendszeri megbetegedések, és a nők esetében az emésztőrendszer betegségei. Meg kell még jegyezni, hogy az apák egynegyedénél volt megállapítható az alkoholizmus, a túlzott szeszesital-fogyasztás ténye.

A sokgyermekes családok egészségügyi helyzetének vizsgálatánál megkérdeztük azt is, hogy van-e valamelyik családtagnak érzékszervei és értelmi fogyatékosága, illetve mozgáskorlátozott-e. A fogyatékoság megléte a családok, a családtagok életvitelét nagymértékben, még a krónikus betegségeknel is jobban korlátozza.

Az országos reprezentatív vizsgálat adatai szerint fogyatékoság a lakosság 2—2,5%-ánál mutatható ki. Kutatási adataink alapján a sokgyermekes családoknál hasonló, néhány tized százalékponttal kedvezőbb a helyzet, az apák 1,9%-a, az anyák 1,7%-a minősül fogyatékosnak. A gyermekek vonatkozásában azonban e kép már közel sem ennyire pozitív. A családok 9%-ában él egy, 2,5%-ában több fogyatékos gyermek. Ez más szóval azt jelenti, hogy a nagycsaládok közül minden nyolcadik küszködik a fogyatékos gyermek gondozásának, ellátásának közel sem könnyű feladatával. A fogyatékos férfiak, apák közel fele mozgássérült, testi fogyatékos, más szóval mozgásában korlátozott. (Ez az arány megegyezik az országgal.) Az anyák esetében az országos adatokhoz képest igen magas az értelmi fogyatékosok aránya. Az összes fogyatékos nő mintegy egynegyede minősíthető értelmi fogyatékosnak, és ez az arány háromszorosa az országos előfordulási gyakoriságnak. A nők másik egynegyede mozgásában korlátozott. Az érzékszervi fogyatékosok aránya 45%, mind a fogyatékos apák, mind a fogyatékos anyák esetében. A gyermekeknel nemcsak a fogyatékoságok gyakori előfordulása, de azok jellege is elgondolkoztató. Megdöbbenően magas ugyanis az értelmi fogyatékos gyermekek aránya. Azokban a csalá-

dokban, amelyekben a fogyatékoság csak egy gyermekre korlátozódik, 37% a szellemileg fogyatékos gyermekek aránya, de azokban a családokban, ahol a fogyatékoságok halmozottan, több gyermeknél fordulnak elő, a fogyatékos gyermekeknek már közel kétharmada értelmi fogyatékos. Ez utóbbi esetben nyilvánvalóan öröklődési-genetikai tényezők játszanak szerepet. Felvételünk adatai alapján azt a szomorú tényt állapíthatjuk meg, hogy a sokgyermekes családok közül minden huszadikban előfordul, hogy legalább egy gyermek szellemi fogyatékoságban szenved.

A fogyatékoságok előfordulási gyakorisága szoros összefüggést mutat a családokban élő gyermekek számával. Míg a háromgyermekes családok 5,9%-ában van egy, és 0,6%-ában több fogyatékos gyermek, addig 8 és többgyermekes családoknál egy fogyatékos gyermek az esetek 15%-ában, több fogyatékos gyermek 12,5%-ában fordul elő. Az összes fogyatékoságon belül mindegyik gyermekszámú családnál meghatározó az érzékszervi fogyatékoság, aránya 30—50% között változik, de nem mutat egyértelmű összefüggést a családnagysággal.

Végül röviden szólni kell a családok egészségi állapotának, közérzetének egy további összetevőjéről, a munkaképességüket legalább kétharmadában elvesztett, s emiatt rokkantsági nyugdíjra szoruló családtagokról. A sokgyermekes családok 5,9%-ában él rokkantsági nyugdíjban részesülő személy, aki az esetek többségében az apa, ritkábban az anya, és néhány esetben az egyik gyermek. Ritkán fordul elő, hogy egyszerre több személy is rokkant nyugdíjas lenne a családban. Minden 16—17. családban él tehát leszázalékolt, rokkant személy, de ez az arány országos viszonylatban nem nevezhető magasnak. Ennek oka részben vizsgálati mintánk viszonylag fiatal korösszetételében (ismeretes, hogy a nyugdíj előtti 5—10 évben, vagyis az 50. életkor után ugrásszerűen nő meg a rokkanttá nyilvánítás), részben a kereső tevékenységet nem folytató (tehát eleve nem rokkantosítható) nők, anyák viszonylag magas arányában keresendő.

Összefoglalva a három- és többgyermekes családok egészségi helyzetéről elmondottakat, megállapítható, hogy ezek a családok nem tekinthetők "betegebbnek", mint az ország népessége általában.

Krónikus betegségek előfordulása szempontjából az átlagnál kedvezőtlenebb helyzetben vannak a nagy gyermekszámú, nyolc- és többgyermekes családok, és ez a tény tovább fokozza helyzetük amúgy is meglévő hátrányait. Különösen aggodalomra ad okot továbbá a fogyatékos, elsősorban az értelmi fogyatékos gyermekek, és az ily módon érintett, terhelt családok igen magas aránya.

IV. CSALÁDTERVEK — GYERMEKSZÁM-IDEÁLOK. A GYERMEKEK MEGSZÜLETÉSE MELLETT SZÓLÓ DÖNTÉSEK

A Központi Statisztikai Hivatal Népesedéssziszti Főosztálya által készített családtervezési vizsgálatok adatai szerint az 1970-es évek elejétől a házasságra lépő nők mintegy 90 százaléka előre megtervezi születendő gyermekei számát. Az 1974-ben házasságot kötött női kohorszónál a házasságkötéskor tervezett gyermekszám átlaga 2,17 volt, és ez — ugyanezen kohorszot 1980-ban újra megkérdezve — 2,02—2,05 körülire csökkent le⁸.

Kutatásunk során érdeklődésünket mi is kiterjesztettük arra, vajon a sokgyermekes anyák eredetileg is úgy tervezték-e életüket, hogy gyermekeik száma nagyobb lesz, mint ami a legtöbb családban megszokott. Erre a kérdésre igennel kell felelnünk. Ám azonnal előre kell bocsátani: azok között, akik életük folyamán az átlagosnál, a megszokottnál több gyermeket hoznak világra, lényegesen többen vannak olyanok, akik nem tervezik meg előre gyermekeik számát. Esetünkben az további összes megkérdezett 37,9 százaléka nyilatkozott így, további 1,7% pedig "tervezőnek" vallotta ugyan magát, de terve valahogyan így szólt: annyi gyermeke lesz, "amennyit az Isten ad", "amennyi sikerül", "a természetre fogja bízni". Így elmondható, hogy a későbbiekben sokgyermekessé válók körében a nem tervezők aránya az országos átlagnak mintegy négyszerese. A gyermekeik számát előre nem tervezők aránya egész mintánkon belül a háromgyermekesek között a legalacsonyabb, a hat vagy annál több gyermekesek körében pedig a "nem tervezés", kifejezetten domináns magatartási formává válik.

Életben lévő gyermekszám	Gyermekeik számát előre nem tervezők aránya (%)
3	25,5
4	38,1
5	48,1
6	52,8
7	66,0
8	63,0
9	72,2
10 és több	67,8
Átlag	37,8

⁸Ez számunkra jó összehasonlítási alapot jelent, mivel az általunk vizsgált anyák is körülbelül ebben az időszakban, a 70-es évek első felében kötötték meg első házasságaikat.

A nem tervezés ténye tehát a több gyermek elfogadásával jár együtt. (Ez csak első hallásra tűnik evidenciának, hiszen a "nem tervezés", és az ezzel együttjáró, gyakoribb teherbeesés a művi abortuszok nagyobb gyakoriságával is párosulhatna.)

A "nem tervező" nők életben lévő gyermekszáma igen jelentősen meghaladja a tervezőkéét. Ezt legjobban az iskolai végzettség befolyásolja. Jóllehet, általánosan is érvényes az, hogy a kevésbé iskolázott rétegekben a családok gyermekszáma magasabb (nem tervezőknél és tervezőknél egyaránt), ez a hatás a "nem tervezők" körében még erőteljesebben nyilvánul meg:

A sokgyermekes anyák életben lévő gyermekszám-átlaga a családtervezés és iskolai végzettség szerint

(gyermekszám-átlag)

Családtervezés	Iskolai végzettség							Összesen
	Nem járt	1-5	6-7	8	Középiskola	Szakmunkásképző	Egyetem, főiskola	
osztály								
Nem tervezők	7,19	6,13	5,29	4,52	3,61	3,99	3,45	5,05
Tervezők	6,43	5,23	4,65	3,72	3,27	3,44	3,34	3,84
Együtt	6,96	5,77	4,98	4,03	3,33	3,59	3,35	4,37

A megkérdezett anyáknak tehát mintegy 60%-áról mondható el, hogy gyermekeik számát előre megtervezték. S bár kétségtávol igaz, hogy a vizsgálatunk időpontjáig magasabb gyermekszámot elért anyák eredeti tervei is némileg magasabb gyermekszámra irányultak, ezek a tervek összességében a valóságos helyzethez képest mérsékeltébbek: a 60%-os arányt képviselő tervező nők túlnyomó többsége jövőben legfeljebb két-három gyermekes szeretett volna lenni.

A tervezett gyermekszám alakulása a sokgyermekes anyák életben lévő gyermekszáma szerint

Életben lévő gyermekszám	Nem tervező	Tervezett gyermekszám								Nem tudja	Összesen	Átlag
		1	2	3	4	5	6	7	8 vagy több			
3	25,5	4,3	35,2	31,1	2,2	0,8	0,3	—	0,2	0,3	100,0	2,49
4	38,1	2,0	21,1	22,4	10,9	1,8	0,9	—	1,1	1,8	100,0	2,96
5	48,1	2,3	18,3	19,5	3,4	4,6	1,4	—	0,3	2,0	100,0	2,91
6	52,8	0,9	13,6	19,1	3,8	—	5,1	0,9	0,4	3,0	100,0	3,21
7	66,0	1,3	11,3	5,3	6,0	2,0	2,0	3,3	—	2,7	100,0	3,49
8	63,0	—	6,7	9,7	10,9	0,8	—	—	2,5	6,7	100,0	3,61
9	72,2	1,9	3,7	16,7	3,7	—	—	—	—	1,9	100,0	2,86
10 és több	67,8	—	8,9	—	5,6	4,5	—	—	2,2	11,1	100,0	3,79
Együtt	37,9	3,0	25,7	24,1	4,5	1,5	1,0	0,2	0,5	1,7	100,0	2,71

A táblázat azt mutatja, hogy a tervezett gyermekszám átlaga (2,71) ugyan számottevően magasabb, mint általánosságban a házasságot kötő magyar nőké, de ez esetünkben mindegyik gyermekszám-csoporton belül alatta marad az életben lévő gyermekszámoknak (ami az egész mintában átlagosan 4,37 gyermek). Másképpen ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy ha az összes tervező nő eredeti tervei szerint szüli meg gyermekeit, akkor közel 50%-uk be sem kerülhetett volna adatfelvételünk mintájába, mivel 43,5%-uk két, 4,8%-uk pedig csupán egy gyermeket hozott volna a világra. Három gyermeket további 40%-uk szült volna, s a négy vagy annál több gyermekek aránya — az összes tervező nőnél ténylegesen tapasztalt 37% helyett — csupán 13% lenne.

A két-három gyermekes család, mint terv, elképzelés — a kezdet kezdetén — meglehetősen homogénnek volt mondható vizsgálati mintánkban. A tervezett gyermekszám-átlagok településtípus szerinti alakulása legalábbis erre utal: Budapesten és a városokban csak árnyalatnyival alacsonyabb (2,66—2,70), mint a községekben élő anyák körében (2,73). Ez azonban csak a tervekre vonatkozik — jól tudjuk, hogy a 4—5, vagy ennél is magasabb gyermekszámú családok zöme inkább községekben él. Ami az anyák iskolai végzettségét illeti, e szempontból valamivel nagyobb eltérések tapasztalhatók: az ún. "középmezőnynek", a 8 osztályt végzetteknek legalacsonyabb a tervezett gyermekszám-átlaga (2,57), de ennél számottevően többet terveztek a teljesen iskolázatlanok (3,52) és a diplomások (3,00) is.

Az eredeti családtervek "túlteljesítése" azonban már szignifikáns összefüggést mutat az iskolai végzettséggel. Minél iskolázatlanabb anyákról van szó, annál nagyobb az esély arra, hogy eredeti tervüket — akár többszörösen — "túlteljesítik", míg az egyetemet, főiskolát végzettek családépítési gyakorlata csak alig haladja meg az eredeti terveket. Arra következtethetünk ebből, hogy a magasabb műveltség jobb feltételeket teremt a nagyobb gyermekszám tudatos vállalásának, míg az alacsony iskolázottság (vagy iskolázatlanság) inkább olyan helyzetet teremt még az ún. tervező nők számára is, hogy szándékaik ellenére megalkuvásra kényszerüljenek, és elfogadjanak egy nem vágyott, nagyobb gyermekszámot.

A tervező nők családterveinek "túlteljesítése" iskolai végzettség szerint

Nem tervező nők	Iskolai végzettség							Összesen
	Nem járt	1—5	6—7	8	Közép-iskola	Szakmunkásképző	Egyetem, főiskola	
Tervezett gyermekszám átlag	3,52	2,79	2,93	2,57	2,67	2,68	3,00	2,71
Életben lévő gyermekszám átlag	6,43	5,23	4,65	3,72	3,27	3,44	3,34	3,84
"Túlteljesítés" (%)	182,7	187,5	158,7	144,7	122,5	128,4	111,3	141,7

Az elmondottakkal egybecsengenek a kutatás más részletei is. Mindazoknak a nőknek, akik vagy nem terveztek, vagy pedig volt ugyan családtervük, de azt "túlteljesítették", feltettük a kérdést; végül is hogyan dőlt el az, hogy ennyi gyermekük lett. A megkérdezettek több, mint 50%-a nagyjából azonos típusú válaszokat adott: "véletlenül esett teherbe" (36,2%), vagy "terhes lett és nem akarta megszakíttatni" (12,1%), illetve "későn vette észre terhességét" (5,5%). Ez alól csupán a nem tervező, illetve "túlteljesítő" diplomás anyák jelentettek kivételt, akiknél a döntő ok a "családszeretet" volt.

A teljesség kedvéért érdemes áttekinteni az okok teljes listáját:

Hogyan dőlt el hogy szülni fog?

(A nem tervező és a tervüket túlteljesítő nők százalékában.)

1.	Családszeretet (pl. ennyit adott az Isten, szeretik a gyerekeket, vallási okok miatt örült, hogy ennyi sikerült, nem akart védekezni, ahol ennyi gyerek elfér, elfér még egy stb.)	10,1
2.	Véletlen (pl. "jöttek", ikrei születtek, ennyi sikerült, így alakult az életük, nem ismert megfelelő védekezési módszert, nem volt pénze AB-ra stb.)	36,2
3.	Terhes lett, és nem akarta megszakíttatni (pl. terhességmegszakítást bűnnek találta)	12,1
4.	Későn vette észre, hogy terhes (pl. azt hitte, már nem lehet terhes, szégyellt orvoshoz menni, szoptatott, védekezett és sikertelenül stb.)	5,5
5.	Szex-preferencia (pl. fiút akart, lányt akart, férje akart fiút vagy lányt)	9,2
6.	Új házasságból, kapcsolatból is akart gyermeket	8,9
7.	Családi okok (pl. férj kívánságára, beteg vagy meghalt gyermek helyett akart újat, neki is sok testvére volt, újra akart egy kisgyermeket, otthon akart maradni stb.)	7,5
8.	Anyagi és lakáshelyzetük, körülményeik megengedték, hogy még egy gyermekük legyen	1,3
9.	Szociális kedvezmények elnyerése miatt	0,5
10.	Többet is szerettek volna, de csak ennyire tudtak vállalkozni	0,9
	Nem tudja	7,8
	Összesen	100,0

Előre kell bocsátani, hogy a listán megadott "okok" nem voltak előre megfogalmazva, kérdésünk ún. "nyitott" kérdőív-kérdés volt, s az arra adott válaszokat utólag kategorizáltuk.

A "nem tudom" — válasz aránya viszonylag magas, és meglehetősen szóródik is. Ilyen választ a háromgyermekes anyáknak 5,7%-a, de a 10 és ennél több gyermekek 14%-a adott; a diplomás nőknek 4%-a, de a teljesen iskolázatlanok 15,7%-a, a fővárosban élők 5%-a, a községi lakosok 16%-a.

A lista utolsó három helyét (8., 9., 10.) elfoglaló okok választási arányaiból arra következtethetünk, hogy az átlagosnál több gyermek (terven felüli gyermekek) vállalása és a család anyagi helyzetének mérlegelése között csak kevesen éreztek kapcsolatot. Más családtervezési vizsgálatok tanulságai szerint jól tudjuk, hogy ez igen döntő szempont a fiatal házások családtervezési gyakorlatában. E családtervek (amelyek többnyire egy-két gyermekre vonatkoznak) indokai között általában az egyik legjelentősebb az, hogy "ennyit tudunk eltartani", "ennyinek tudjuk biztosítani a jövőjét". Érthető, ha a gyermekek számát nem korlátozó, az eredeti terveket meghaladó termékenységi magatartás esetében ez a szempont háttérbe szorul, azt más okok, indokok elnyomják.

Ilyen, "másfajta", talán praktikus oknak nevezhetjük a lista 5., 6. és 7. helyét elfoglaló érveket, amelyek közel azonos arányban, de összességében a megkérdezett anyáknak mintegy egynegyedére voltak jellemzőek. Közöttük is vezet a (születendő) gyermek nemének preferálása: még a harmadik, negyedik vagy további — nem tervezett terhesség kihordása mögött is állhat olyan motiváció, hogy az anya, vagy a szülők meghatározott nemű gyermeket kívánnak. Ez az indíttatás — értelemszerűen — a gyermekek számának növekedésével csökken: a háromgyermekes anyák 13%-ának döntéseiben játszott ez szerepet, a 10 és többgyermekeseknek azonban mindössze 1,2%-ánál. Ennek egyik oka az, hogy minél több a gyermek, annál nagyobb az esély arra, hogy (már) mindkét nemű van közöttük, másrészt pedig a gyermekek eltartásának gondjai többé-kevésbé ekkor már elnyomják ezt az — inkább pszichikusnak tűnő — döntési szempontot. (A gyermek nemének preferálása az átlagosnál erőteljesebben érvényesül az iskolázottabb és városi lakos anyák körében, mint a kevésbé iskolázott, falusi családoknál.)

Nagyjából ugyanekkora arányban motiválta egy újabb (terven felüli) gyermek megszületését az anya újabb házasságkötése, vagy élettársi kapcsolat teremtése, ez az "ok" ugyancsak a háromgyermekeseknél, az iskolázottabbaknál, illetve a városokban élőkénél haladja meg az átlagot és emelkedik 10% fölé — e rétegekben valóban valamivel nagyobb a második vagy további házasságkötések aránya is.

Végül a praktikus megfontolások közé sorolhatjuk az ún. "családi okokat" is: a férj kívánságát, a meghalt vagy beteg gyermek pótlásának vágyát, az otthonmaradási idő meghosszabbításának igényét stb. Ez a — csak keveseknél jelentkező — szempont inkább egyedi élethelyzetek függvénye, és az anyák társadalmi-demográfiai paramétereivel lényegében nem mutat összefüggést.

Pszichikus, de még mindig "gyermekpárti" megfontolást tükröz a "családszeretet" — megfogalmazású ok is. Az újabb és újabb terhesség elfogadását, az eredeti

tervek túlteljesítését azonban csak keveseknél motiválja: az érintett anyáknak mindössze 10%-ánál. Az ezt válaszolók társadalmi struktúrája meglehetősen érdekesen alakul: az egyetemet, főiskolát végzett nők 24%-a, továbbá a 10 vagy többgyermekes anyák 22,1%-a adta magas, vagy terven felüli gyermekszámának alakulására ezt a magyarázatot. (Meg kell jegyezni, hogy sem a középiskolát, vagy annál kevesebbet végzőknél, sem az alacsonyabb gyermekszámú anyáknál nem tapasztalható e választípus arányának folyamatos növekedése; mindkét kiemelt csoportban mintegy tíz százalékpontnyit növekszik meg a "családszeretetre" a hivatkozók aránya az előző fokozathoz tartozókhöz képest.)

Ami a diplomás anyákat illeti: az is elmondható, hogy e csoporton belül éppenséggel a "családszeretet" kerül az első helyre az okok listájában. Magyarázata kettős: bár az ún. tervező nők (és egyben a tervüket ténylegesen teljesítők) aránya a diplomás sokgyermekes anyák körében a legmagasabb, közülük azon kevesek, akik nem terveznek, elfogadnak egy újabb és újabb terhességet — valóban olyan beállítódással jellemezhető, amely tudatosan, gyermekszereletből, családszeretetből, vallásos megfontolásból — teljességgel nyitott a "gyermekáldás" elfogadása iránt. De szerepet játszhat az is, hogy a diplomás nők képesek legjobban átlátni: jobb színben tűnnek fel egy külső kérdező előtt, ha az átlagost meghaladó gyermekszámukat nem a véletlen, hanem a "szalonképesebb" családszeretettel magyarázzák. Más lehet a helyzet a 10 és többgyermekes nők esetében, akiknek — mint tudjuk — iskolai végzettsége a legalacsonyabb. A "családszeretet", mint ok magas választása ellenére önáluk korántsem ez, hanem éppenséggel a "véletlen" a legdöntőbb szempont. Mégis ebben a rendkívül magas gyermekszámú csoportban rajzolódik ki legmarkánsabban (az érintettek mintegy egyötödében) a nagylétszámú családnak, mint "a természet ajándékának" pozitív érzelmi indíttatású elfogadása is. (Meg kell jegyezni, hogy e csoporton belül az átlagost meghaladja a cigány családok aránya, ahol e pozitív érzelmeket a hagyományok is erősítik.)

Viszonylag kevesen adtak olyan választ; hogy "későn vették észre újabb terhességüket", az összes, érintett anya alig több mint 5%-a. Ezt a községekben élők válaszgyakorisága haladja csak meg említésre méltó mértékben (9,5%). Az így nyilatkozók mégis azok táborát erősítik, akiknél az újabb (vagy nem tervezett) terhesség ún. "nem kívánt terhességként" következett be. Ugyanez mondható el a "terhes lett és nem akarta megszakíttatni" — típusú válaszokról is. Az így vélekedők társadalmi-demográfiai paraméterei alig különböznek egymástól, így pusztán azt a megállapítást tehetjük: a nem tervező, vagy tervüket túlteljesítő sokgyermekes anyáknak csak mintegy egytizedét jellemzi a művi abortusztól való tartózkodás. Mögötte — a konkrét válaszok alapján ez állítható — elsősorban vallásos beállítódás áll: inkább vállalják a nem kívánt terhesség kihordását, semmint az orvosi beavatkozást.

Az okok listáján a legmarkánsabb, az érintett nők több, mint egyharmadára jellemző válasz az, hogy a *véletlen* következtében váltak sokgyermekessé. A részletesebb válaszok azt tükrözik, hogy mögötte elsősorban a sikertelen védekezés, vagy a védekezési módszerek nem ismerete, a művi abortusz elintézésével kapcsolatos nehézségek, ennek magasnak talált költségei állnak, vagyis a domináns beállítódás

az újabb és újabb terhesség kényszerű elfogadása, a helyzetbe való beletörődés. Minthogy ennek alapja a sikertelen védekezés vagy a védekezés mellőzése — a megoszlások hasonló tendenciákat mutatnak, mint maga az érintett nők védekezési gyakorlata: a gyermekszám növekedésével, az iskolázottság csökkenésével, a városoktól a községek felé haladva az így vélekedők aránya fokozatosan emelkedik, s mint látni fogjuk, egy-egy csoporton belül markánsan többségi, domináns beállítódássá válik:

"Véletlenül" sok gyermekessé váló nők aránya a nem tervező, illetve terveiket túlteljesítő sokgyermekes anyák körében

	(százalékban)
<i>Életben lévő gyermekszám</i>	
3	30,0
4	34,1
5	42,1
6	39,7
7	45,8
8	51,3
9	55,7
10 és több	41,9
<i>Iskolai végzettség</i>	
Nem járt	50,7
1—5 osztály	47,3
6—7 osztály	40,6
8 osztály	35,0
Középiskola	25,8
Szakmunkásképző	31,7
Egyetem, főiskola	16,0
<i>Településtípus</i>	
Budapest	25,4
Megyeszékhely	28,6
Városok	35,8
Községek	31,8
Tanya	31,4
<i>Átlag</i>	36,2

Vizsgálati mintánkon belül még a 20%-ot sem éri el (19,4%) azok aránya, akik az adatfelvétel időpontjáig éppen annyi gyermeket szültek, amennyit eredetileg terveztek. (Tekintettel arra, hogy ekkor a megkérdezett anyák még nem fejezték be termékenységüket, valószínű, hogy ez az arány azóta még valamennyivel csökkent is.) Az ő számukra azt a kérdést tettük fel: miért éppen ennyi gyermeket terveztek.

Az ugyancsak nyitott formában feltett kérdésre adott válaszok — utólagos kategorizálása alapján az okoknak, tervezési szempontoknak egy olyan listája alakult ki, amelyben — érthető módon — a családszeretet, a gyermekszeretet a vezérlő motívum, második helyre a családi minta követése került ("ők is sokan voltak testvérek..."), harmadik helyre pedig egy olyan megfontolás, mely szerint az anya éppenséggel a sajátmagának tervezett gyermekszámot találta "ideálisnak" egy család számára. E három említés típus összességében a válaszok mintegy 80%-át foglalja magában:

	(százalék)
1. Családszeretet	40,7
2. Ők is sokan voltak...	20,9
3. Ezt tartotta ideálisnak	17,4
4. Fiút (lányt) is akart, és erre több gyermek esetében nagyobb az esély	2,4
5. Egyke volt, és ez rossz volt	5,5
6. Könnyebb így a gyermeknevelés	4,0
7. Az ország, a haza érdekében	1,4
8. Férj kívánságára, új házasság miatt	1,2
9. Egyéb okok	1,6
Nem tudja	5,0
Összesen	100,0

A válaszadók társadalmi-demográfiai jellemzői szerint csupán a lista első három helyét elfoglaló motívumok mutattak értelmezhető eltéréseket. Ami a "családszeretet"-motiváltságot illeti, azt állapíthattuk meg: minél több gyermeket tervezett tudatosan egy anya jövődöbéli életére (s ezt képes volt meg is valósítani), annál inkább biztosra vehető, hogy elképzelését domináns módon a sok gyermek, a nagy család utáni vágy vezérelte. (Más változóval — pl. az anya iskolai végzettségével, lakóhelyével stb. — ez a motívum csak gyenge összefüggést mutatott.) Bármennyire banálisnak tűnik ez a megállapítás, mégis elgondolkasztó, hogy a *sokgyermekes anyák teljes mintáján belül még a 10%-ot sem éri el azon anyák aránya, akik eleve, házasságkötésük időpontjában tudatosan sok gyermeket terveztek — kizárólag azért, mert szeretik a gyermekeket nagy családot kívánnak, s e tervüket meg is valósították.*

Az eredeti családtervüket megvalósító nők mintegy egyötöde (ez az egész mintának kevesebb, mint 5%-a) a korábbi családi minta követését jelölte meg döntő szempontként, mondván: "ők is sokan voltak testvérek, és ez nagyon jó volt". Ez

a szempont azonban a relatíve kevesebb — három-négy — gyermek tervét és család-építési gyakorlatát némileg erősebben motiválta, mint az ennél nagyobb gyermekszá-
mú család kialakítását. Ezt mutatja az, hogy az átlagos 20—21%-os választási arány
a városi lakos nagycsaládok esetében 25% körüli, a községekben élőkénél csupán
17%. Jól tudjuk, hogy a városi "nagycsaládok" gyermeklétszáma alatta marad
a községiéknél. Még jobban mutatja ezt az így nyilatkozók életben lévő gyermekszá-
ma. A tervüket megvalósító háromgyermekes anyák 21,1%-a, a négygyermekesek
24,4%-a építette családtervét a saját, korábbi családi mintájának követésére, a
tervüket teljesítő öt vagy ennél több gyermekesek esetében azonban a döntések már
csak mintegy 15%-át motiválta ez a szempont.

A harmadik, relatíve nagyobb súlyú ok az "ez az ideális" megfogalmazású
döntési szempont. Más kutatások — így például az egyes házassági kohorszok
országosan reprezentatív mintáin készített termékenységi és családtervezési vizsgá-
latok — kimutatják, hogy a fiatal házások családterveinek egyik legmarkánsabb
motívuma az, hogy hány gyermekes családot találnak ideálisnak általánosságban egy
mai családban. Ezek is — és saját közvélemény-kutatásaink is — azt tanúsítják, hogy
ma Magyarországon ez a családonkénti két gyermek. A fiatal házások is ehhez
igazítják saját családterveiket, részben azért, mert ez felel meg legjobban az általá-
nosan elfogadott, a szokásoknak megfelelő "normális, átlagos család" képének,
részben pedig azért, mert a fiatal házások többsége úgy véli, ennyi gyermek eltartásá-
ról, neveléséről képesek megfelelő szinten gondoskodni (más kérdés az, hogy a
konkrét családtervek többnyire mégis alatta maradnak ezeknek az ideáloknak). A
motívum előfordulása kifejezetten rétegspecifikus. Ami a válaszadók életben lévő
gyermekszámát illeti: gyakorlatilag csupán a háromgyermekes, tervüket teljesítő nők
családterveiben játszott szerepet az, hogy ők éppenséggel a háromgyermekes családot
találják ideálisnak (21,1%-uk adott ilyen választ). E gondolkodásmódot azonban az
érintett anyák iskolázottsága differenciálja a legjellegzetesebben:

"Azért tervezett annyi gyermeket, amennyit szült, mert ezt találja ideálisnak"

<i>Iskolai végzettség</i>	(százalékban)
Nem járt, vagy 1—5 osztályt végzett	3,2
6—7 osztályt végzett	7,5
8 osztályt végzett	18,5
Középiskolát végzett	16,4
Szakmunkásképzőt végzett	20,8
Egyetemet, főiskolát végzett	17,4

(N = 101)

Az a gondolkodásmód tehát, amely általánosságban olyannyira jellemző a fiatal házásokra, a tudatosan tervező sokgyermekes anyák közül jellemző módon főként az iskolázottabbaknál lelhető fel. Többségük relatíve kevesebb — három, legfeljebb négy — gyermekre gondolt házassága kezdetén, s e viszonylag "szerényebb" családtervek még megengedik annak mérlegelését is, hogy vajon mennyire lesz majd helyzetük ideális, miként tudnak belesimulni társadalmi környezetükbe a szokásosnál valamivel nagyobb gyermekszámmal. Érthető, ha ez a — némileg differenciáltabb — gondolkodásmód az iskolázottabb, ám mégis nagycsaládra vágyódó nők körében elterjedtebb. Mindez azonban csupán színezi a sokgyermekes nők családtervezési attitűdjeit, hiszen összességében csak rendkívül kis részüket érinti. Mint láttuk, általánosságban az jellemző, hogy az eredeti családterveket a tényleges gyakorlat messze felülmúlja, s ebben a véletlen teherbeesések, a sikertelen védekezés vagy más "kényszerhelyzetek" játsszák a döntő szerepet.

A sokgyermekes anyák közül csak keveseknek adatik meg, hogy családépítési gyakorlatukat pozitív, gyermek-centrikus érzelmek kísérik; az érzelmi motiváltság inkább "a helyzetbe való beletörődésben" nyilvánul meg.

Igazságtalanok lennénk azonban, ha azt állítanánk: a három vagy annál több gyermekes anyák tetemes hányada helyzetét megbánva, szinte frusztrációk közepette fogadja újabb és újabb gyermekét. Ez már csak azért sem mondható, mert a nemzetközi szakirodalom tapasztalatai szerint az eredetileg nem kívánt terhességek nagy többségére jellemző, hogy az anya a terhesség időszakában fokozatosan ráhangolódik az új szituációra, s a nem kívánt gyermek már mint várva-várt, szeretett, szívesen fogadott csecsemő jön világra. Kutatásunk során valamilyen formában ezt a "ráhangolódási folyamatot" is szeretnénk volna megragadni: vajon milyen típusú attitűdök azok, amelyek az anya döntését (hogy megtartsa-e terhességét, vagy sem) pozitív irányba lendítik.

A tapasztalatok szerint az egyik legösszetettebb döntési szituáció, amikor egy kétgyermekes nő a harmadik gyermek világrahozatalára vállalkozik. A harmadik gyermek melletti döntés egyben annak vállalását is jelenti, hogy a család átlépi az általánosan elterjedt szokást, normatívát, és a sokgyermekes család státusába kerül. Összetett döntési szituáció ez azért is, mert egyeseknél három gyermek az a "felső határ", amit a szülők még megengedhetnek maguknak anyagi szempontból, másoknál azonban éppenhogy "nyitás" a nagycsaládos lét, és esetleg további gyermekek elfogadása felé. Végül lehet a döntés különböző "kényszerek" eredménye: a művi abortusz elvetése, gyermek kívánása egy újabb házasságból stb. Nagyon valószínű — a tapasztalatok arra vallanak —, hogy a negyedik, ötödik (esetleg további) gyermekszülés melletti döntések motívumai már kevésbé összetettek, kontúrosabbak, jellegzetesebbek. Ennek az lehet az oka, hogy a negyedik (és további) gyermekek — társadalmi megítélés szempontjából — nem változtatnak lényegesen a család státusán. Így egyre letisztultabban érvényesülhetnek a döntésben olyan szempontok, mint a hagyományok követése, az erős családcentrikus, gyermekcentrikus attitűdök, a vallásosság, a védekezési módszerek teljes elvetése, a gyermekszám nem tudatos tervezése, hanem "rábízása a természetre".

Az előzetes feltételezések (és más kutatások tapasztalatai) alapján választottuk azt a megoldást, hogy a legutolsó gyermekszülés melletti konkrét döntések motívumait, bár nagyrészt azonos, részben azonban eltérő ún. motívumlistával próbáltuk vizsgálni a három-, valamint a négy- és többgyermekesek mesterségesen szétválasztott két nagy csoportjában. Mindkét csoport tagjainak egy-egy eléggé részletes, 20, illetve 18 döntési szempontot, motívumot tartalmazó listát adtunk meg. A megkérdezett anyák ezek mindegyikéről nyilatkoztak: döntésükben (amikor *harmadik*, illetőleg amikor *legkisebb* gyermekük megszületéséről döntöttek) azok szerepet játszottak-e, vagy sem. Tekintsük át először a kiválasztott szempontok, motívumok rangsorát.

A háromgyermekes anyák döntési szempontjainak rangsora

	(százalék)
1. A gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több testvér van	62,7
2. A gyermeknevelést tartja a legszebb női hivatásnak	61,2
3. Férje szeretett volna harmadik gyermeket	55,2
4. Három testvér jobban tud segíteni egymásnak, amikor már felnőttek lesznek	52,7
5. Teherbe esett és nem akarta megszakíttatni	51,5
6. Szerette volna, ha (még fia/lánya) is lenne	49,0
7. Szerette volna, ha újra lenne egy kis gyermeke	43,6
8. Ők is többen voltak testvérek, és ez nagyon jó volt	41,9
9. Úgy gondolta, a harmonikus családi élethez nem elég, ha csak 1—2 gyermek van	36,2
10. Három gyermek jobban eljátszik egymással, kevésbé foglalják le a szülőket	30,7
11. Anyagi helyzetük elég kedvező volt ahhoz, hogy harmadik gyermekük legyen	29,7
12. A szülőket idős korukban három gyermek jobban tudja segíteni	29,1
13. Az ország szempontjából, az utánpótlás szempontjából az a helyes, ha egy családban legalább három gyermek van	27,1
14. Meglévő gyermeke kívánságára szült még egyszer	22,9
15. Új házasságból is szeretett volna gyermeket	17,2
16. Több gyermeket szeretett volna, de anyagi helyzetük legfeljebb három gyermek felnevelését biztosítja	15,6
17. Otthon akart (még) maradni gyeseen	14,7
18. Úgy gondolta, legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermeke lesz	11,9
19. Egyke volt (vagy csak egy testvére volt) és ez rossz volt	0,9
20. Így könnyebben jutottak lakáshoz	0,5

A rangsort áttekintve azt a megállapítást tehetjük, hogy a megkérdezett anyák döntéseiben elég sokfajta motívum játszott szerepet, hiszen a rangsorban első öt helyet elfoglaló szempontot több, mint 50%-uk, az első kettőt több, mint 60%-uk kiválasztotta. Úgy tűnik fel, hogy az ún. pszichikus megfontolások (a gyermek megfelelő nevelkedése, az anyai hivatás) a legfontosabbak, míg a népesedés-, vagy szociálpolitika által biztosított kedvezmények a "sereghajtók" a listában. (Ennek egyik

érthető oka az, hogy ezek szerepe valóban másodlagos, a másik ok, hogy ezeket — még ha szerepet is játszanak a döntésekben — az anyák nem szívesen vallják be. Ami pedig a lakáshoz jutást illeti, a kutatás más részei alapján azt állapíthattuk meg, hogy a háromgyermekes családok túlnyomó többsége a harmadik gyermek megszületésének időpontjában már relatíve elfogadható lakáskörülmények között élt.) Feltűnő ugyanakkor, hogy az ún. "kényszerhelyzetek" szerepe meglehetősen nagy. A háromgyermekes anyák több mint fele látta szükségesnek kiemelni, hogy a harmadik gyermek világrahozatalára "csupán" férje kívánságára (közel egyötödük új házasság megkötése miatt) vállalkozott, s csaknem ilyen nagy azok aránya is, akiknél — úgy tűnik fel — az újabb terhesség véletlenszerűen következett be, és az anya nem akarta azt megszakíttatni.

Míg a rangsor első két helyét elfoglaló ún. pszichikus szempontok (megfelelő gyermeknevelés, női hivatás) olyan, általános emberi értékekre utalnak, amelyekkel a legtöbb ember rokonszenvezik — még ha saját életében ezt nem is tudja, vagy nem is kívánja megvalósítani —, a rangsor középmezőnyében helyet foglaló, ugyancsak pszichikusnak nevezhető szempontok az egyéni beállítódások, élethelyzetek, értékválasztások jelzéseiént foghatók fel. Ilyen lehet például a nemi preferencia: azonos nemű első-második gyermek mellett gyakori a másik nemű gyermek kívánása; a korábbi, saját család "mintája" (az anya is ún. nagycsaládból származik, amelyben jól érezte magát); egy újabb kisbaba utáni vágyakozás, a meglévő gyermekek vágyakozása egy kistestvér után stb.

A rangsor 11. és 16. helyét elfoglaló két, ún. anyagi szempont — egymást felerősítve — azt mutatja, hogy dönteni a harmadik gyermek megszületéséről anyagi megfontolásoknak (is) tárgya. Többen vannak, akik úgy érezték: "megengedhetik maguknak", kevesebben, akik — bár háromnál is több gyermeket szeretnének, úgy érzik, ennyiről még tudnak gondoskodni. Összességében az anyák mintegy 45%-ánál már a terhesség alatt is megfontolás tárgyát képezte: el tudják-e majd a három gyermeket tartani. Az mindenképpen állítható, hogy a háromgyermekes anyák túlnyomó többsége akár érzelmi, akár racionális szempontokat mérlegel — tudatosan próbálta meg végiggondolni a harmadik gyermek vállalását, s csak kevesen vannak (12%), akik a természetre bízta, hány gyermekük lesz.

Korrelációs mátrix segítségével elemeztük, hogy milyen döntési szempontokat, motívumokat választottak ki az anyák leggyakrabban együtt, egymás mellett. Azok a motívumok, amelyek között a korrelációs kapcsolat viszonylag erős volt ($r=0,4$), két nagyobb csoportra különültek el. Az elsőt *az érzelmileg pszichikusán motíváltak csoportja* képezi: meglehetősen elkülönül annak a három motívumnak az együttes kiválasztása, mely szerint "a családi élet harmonikusabb több gyermekkel"; "a gyermeknevelés a legszebb női hivatás"; és "a gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több gyermek van". A másodikat *a praktikus szempontok által vezéreltek csoportja* jelenti. Szoros kapcsolat van ugyanis a "több testvér jobban tud segíteni egymásnak, ha felnőttek lesznek"; "a szülőket idős korban több gyermek jobban tudja támogatni"; valamint a "több gyermek jobban eljátszik egymással, kevésbé foglalja le a szülőket" — motívumok között. Nagyon valószínű, hogy e kétfajta motíváltság

mögött inkább egyéni értékválasztások, beállítódások állnak, semmint társadalmi-demográfiai státusjegyek. Magunk sem tudnánk valamiféle értékelő skála mentén elhelyezni e kétfajta beállítódást, más szóval: nem állíthatjuk, hogy az érzelmi, pszichikus megfontolások magasabb szintűek, értékesebbek lennének, mint a praktikus megfontolások, vagy fordítva. (Egyébként e két motívumcsoport — jóllehet gyenge korrelációs értékkel, de — egymáshoz is kapcsolódik.)

Érdekes és figyelemre méltó tapasztalat ugyanakkor, hogy a "kényszerhelyzetnek" nevezett döntési szempontok ("teherbe esett és nem akarta megszakíttatni"; "férje szeretett volna harmadik gyermeket") — annak ellenére, hogy azokat elég sokan választották ki (51,5%—55,2%) — csak igen gyengén kapcsolódtak össze más motívumokkal a korrelációs mátrixban. Joggal gondolhatjuk tehát, hogy ezek valódi kényszerhelyzetek egy kétgyerekes anya életében, amelyek fennállása esetén az anya egyéni érzelmei, megfontolásai háttérbe szorulnak.

Áttekintve a négy- és többgyermekes anyák döntési szempontjainak rangsorát, látni fogjuk, hogy abban a hasonlóságok mellett — az előzőekhez képest — strukturális különbségek is vannak.

A négy- és többgyermekes anyák döntési szempontjainak rangsora

	(Százalék)
1. Több testvér jobban tud segíteni egymásnak, amikor már felnőttek lesznek	56,0
2. A gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több testvére van	55,6
3. A gyermeknevelést tartja a legszebb női hivatásnak	50,3
4. Férje szeretett volna még egy gyermeket	45,1
5. Ők is többen voltak testvérek, és ez nagyon jó volt	44,8
6. Több gyermek jobban eljátszik egymással, kevésbé foglalja le a szülőket	44,2
7. Úgy gondolta, hogy a családi élet harmonikusabb több gyermekkel	40,2
8. Úgy gondolta, legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermeke legyen	39,9
9. A szülőket idős korban több gyermek jobban tudja támogatni	36,3
10. Úgy gondolta, hogy aki megszakíttatja a terhességet, bűnt követ el	34,7
11. Szerette volna, ha (még egy) fia (lánya) is lenne	33,1
12. Szerette volna, ha újra lenne egy kis gyermeke	28,1
13. Az ország szempontjából az a helyes, ha egy családban minél több gyermek van	20,5
14. Meglévő gyermekei kívánságára szült még egyszer	16,5
15. Új házasságából is szeretett volna (még) gyermeket	14,9
16. Otthon akart maradni (még) gyeseen	12,2
17. Anyagi helyzetük lehetővé tette, hogy még egy gyermekük legyen	11,6
18. Egyke volt (vagy csak egy-két testvére volt) és ez rossz volt	6,4

Egybevetve a két rangsort, azt a megfigyelést tehetjük, hogy — jóllehet a rangsor első négy helyét elfoglaló motívumok tartalma nagyjából azonos — azok kiválasztásának gyakorisága valamivel alacsonyabb, mint a háromgyermekes anyák esetében.

Ez — részben — azzal is együttjár, hogy a nagyobb gyermekszámú anyáknál általában is kevesebb szempont játszott szerepet a döntésekben. (A jelenséget a különböző gyermekszámú anyák iskolázottságának eltérő szintjeivel magyaráztuk: minél iskolázottabb valaki, annál valószínűbb, hogy a gyermekszülés melletti konkrét döntésében többfajta szempont is szerepet játszott. Ez a gyermekszámtól függetlenül is érvényes, ám a különböző gyermekszámú csoportok iskolázottsági szintje már nagyon is eltérő.)

Az elkészített korrelációs mátrix hasonló összefüggéseket mutatott, mint a háromgyermekes anyák választásai esetében, azzal az eltéréssel, hogy — a kevesebb motívumválasztás következtében a figyelembe vett korreláció-erősséget magasabban határozhattuk meg ($r=0,6$). Itt is elkülönült az *érzelmi, pszichikus motiváltság*, valamint az ún. *praktikus motiváltság* csoportja. Nagyon valószínű tehát, hogy e kétfajta beállítódás — a három és annál több gyermekes anyák nagy részénél — általánosan is jellegzetes és meghatározó.

Sokak által kiválasztott, de ezúttal is elkülönülő, relatíve önállóan szerepet játszó motívum a négy- és többgyermekes nők esetében is az ún. "kényszerhelyzet", nevezetesen az, hogy az anya legkisebb gyermekét csupán férje kívánságára szülte.

Vannak olyan motívumok, amelyek kiválasztásában igen nagy különbségek vannak a három valamint annál többgyermekes anyák között. Az egyik az anyagi megfontolások jelenléte. Mint korábban láthattuk, ez a háromgyermekesek mintegy 45%-át foglalkoztatta, amikor harmadik gyermeke születéséről döntött; a négy- és többgyermekes nőknek azonban alig 12%-a említette csak azt, hogy "anyagi helyzetük lehetővé tette" egy újabb gyermek vállalását. (Meg kell jegyezni, hogy ez a szempont — a gyermekszám növekedésével — egyre halványabbá válik. A negyedik gyermek születése előtt az anyák még 19,5%-a, a 10. vagy további gyermek születése előtt már kevesebb, mint 4%-a említette. Ez egyébként magától értetődő: ma minél több gyermek van egy családban, annál kevésbé állítható, hogy a szülők el tudják tartani gyermekeiket.)

Pontosan fordítottja ennek a "legjobb a természetre bízni" motívum kiválasztása. Háromgyermekes anyáknál ez a rangsor végén foglalt csak helyet (11,9%-kal), a négy- és többgyermekes csoportban mintegy 40%, de a 7—8, vagy ennél is több gyermekesek rangsorában már az első-második helyet foglalja el több, mint 50%-kal (10 és többgyermekeseknél pedig több, mint 60%-kal). E kétfajta motiváltság ellentétes irányultságú intenzitása valószínűleg a legdöntőbb különbség lehet a három vagy annál több gyermekre vállalkozó anyák döntéseiben.

A két, legpregnansabb különbség mellett természetesen más motívumoknál is megfigyelhettük, hogy azok szerepe igen eltérő a döntésekben, attól függően, hányadik gyermekével volt terhes az anya. Ezeknél azonban már nem különül el olyan élesen a három- valamint a négy- és többgyermekesek véleménye. Az a tény, hogy az adott motívum szerepe a gyermekszám növekedésével egyre halványabb, szinte magától értetődő. Ilyen például a nemi preferencia jelenléte. A háromgyermekesek 49%-a, a négygyermekesek 40%-a, az ötgyermekesek 36%-a játszott el a gondolattal, hogy hátha a kívánt nemű gyermeke születik. Az így gondolkodók

aránya a 10 és többgyermekes anyák körében már a 10%-ot sem éri el. Ennek az az érthető magyarázata, hogy minél több gyermeke van valakinek, annál valószínűbb, hogy mindkét nemhez tartozó gyermekei vannak, így ez már nem befolyásolja a döntést. Hasonló a helyzet annál a motívumnál, hogy az anya "szerette volna, ha újra van egy kisgyermek". A harmadik gyermek megszületése melletti döntéseknél ez még eléggé gyakori motívum (44%), a négygyermekeseknek is még csaknem 35%-a említette, majd az így vélekedők aránya — minél több gyermek van — annál inkább lecsökken, egészen 20% alá (hiszen annál valószínűbb, hogy az anyának mindig van kicsi gyermeke). Így ez a szempont a háromgyermekes nők rangsorában még a 7. helyet foglalja el, az ennél nagyobb gyermekszámúaknál azonban a 10–15. helyre szorul.

Az újabb gyermek melletti konkrét döntés motívumai azonban nemcsak aszerint különböznek, hogy hányadik gyermek világrahozataláról van szó. Jellegzetes eltérések rajzolódnak ki az anya iskolai végzettsége szerint is. Az egyik legszembeötlőbb az, hogy a magasabban iskolázott anyák többfajta okot jelöltek meg, mint a kevésbé iskolázottak, más oldalról pedig a leggyakrabban említett okokat, döntési szempontokat is lényegesen nagyobb arányban választották ki. (A rangsor első helyét elfoglaló motívumokat /"A gyermek nevelése, fejlődése szempontjából jobb, ha több gyermeke van", illetve "Több testvér jobban tud segíteni egymásnak, ha felnőttek lesznek"/ a diplomás anyák 90%-a, a középiskolát végzettek 82%-a, a szakmunkásképzőt végzettek 78%-a, a 8 osztályt végzettek 51%-a, az 5 osztályt végzettek 51%-a, az egyáltalán nem iskolázottak 49%-a választotta ki. Részben az iskolai végzettség eltérő szintje tükröződik a cigány és nem cigány származású anyák választásaiban is: a két első motívumot a nem cigányok 63%-a, a cigány származásúak 49%-a emelte ki.)

Több motívum, döntési szempont választása tehát — úgy tűnik fel — a differenciáltabb gondolkodással függ össze. Ezt igazolta egy másik összefüggés is. Mint említettük, a motívumok két tartalmi csoportja különült el: az érzelmi, pszichikus és az ún. praktikus megfontolásoké. Mindkettőhöz három-három motívum kapcsolódik. (Az érzelmi-pszichikus csoporthoz: "a megfelelő gyermeknevelés", "a legszebb női hivatás" és "a harmonikus családi élet"; a második, az ún. praktikus motívumcsoporthoz: a "több gyermek felnőtt korban jobban tud segíteni egymásnak", a "több gyermek jobban elfoglalja egymást" és a "több gyermek nagyobb támaszt tud nyújtani az idős szülőknek".) Mindkét beállítódás-típusról elmondható, hogy a bennük helyet kapó motívumok közötti korrelációs kapcsolat annál erősebb, minél iskolázottabb anyákról van szó, de az is igaz, hogy a két motívumcsoport között — gyengébb — kapcsolat is gyakrabban fordul elő akkor, ha az anya iskolázottabb.

Ennek az összefüggésnek egyébként az is magyarázata, hogy — úgy tűnik fel — a kevésbé iskolázott, a cigány származású, vagy pedig a rendezetlen körülmények között élő anyák a többiekénél gyakrabban vannak kitéve ún. "kényszerhelyzeteknek". Így például a legkisebb gyermek "férj kívánságára" vállalása első helyen álló, vezető motívum az iskolába nem járt, valamint a cigány származású anyák körében, s jóllehet, elég sokan választották ki ezt a motívumot, általában nemigen jár együtt más döntési szemponttal.

Joggal vehető fel, hogy az általánosan megszokott, egy-két gyermeknél nagyobb gyermekszámú család vállalását vajon milyen mértékben befolyásolja a szülők vallásossága. A családtervezéssel foglalkozó nemzetközi szakirodalom egyértelműen igazolja a vallásosság intenzitása és a gyermekek száma közötti szoros összefüggést. Azonban a vallásosság mértékére vonatkozó — egyébként többszörösen kipróbált és jól működő — kérdőív-kérdésünk a vizsgálat kérdőívéből sajnálatos módon kimaradt, mivel a kérdőívek kinyomtatását engedélyező felsőbb szervek azt kényesnek találták, s megkérdésztését nem engedélyezték.

A motívumok között azonban van olyan, amelyből bizonyos mértékig visszakövetkeztethetünk a vallásosság meglétére. Ilyen mindenekelőtt a következő: "Úgy gondolta, hogy aki megszakítja a terhességet, bűnt követ el". Ez a négy- és többgyermekes anyák több, mint egyharmadánál (34,7%) döntötte el a legkisebb gyermek megszületését (is). Arányuk a négygyermekesek 31,9%-áról fokozatosan növekszik, hétgyermekeseknél már 43%, tíz- és többgyermekeseknél pedig 46,7%. Az így vélekedő anyák iskolai végzettségének megoszlása egy U-alakú görbéhez hasonló alakzatot mutat: a nagyon alacsonyan és a legmagasabban iskolázott nők körében többen azonosulnak ezzel az állásponttal, az ún. középmezőnyhöz tartozók, a 8—12 osztályt végzettek körében pedig lényegesen kevesebben. (A két pólus és a középső mélypont közötti ingadozás: 20—46%.)

A motívum — különösen a diplomásoknál — az ún. érzelmi-pszichikus motívumcsoporttal kapcsolódik össze. Nagy valószínűséggel állíthatjuk tehát, hogy az abortuszt bűnnek tartó nők túlnyomó többsége vallásos beállítódású. (Érdemes azonban figyelembe venni azt is, hogy — különösen az iskolázott nők között — ma eléggé markánsan él az a nézet, amely nem feltétlenül a vallásosság miatt, hanem egyéb racionális — egészségügyi vagy pszichológiai — megfontolásokból ellenzi a művi abortuszt.)

A háromgyermekes anyák motívumlistáján nem szerepelt az "abortusz — bűn" megfogalmazás. Őnáluk azonban — mint láttuk nagyon magas a "teherbe esett és megtartotta" — motívum kiválasztása. Ez egy valódi kényszerhelyzet (azok számára, akik eredetileg nem kívántak harmadik gyermeket). Az azonban nem állítható teljes bizonyossággal, hogy e kényszerhelyzet feloldását csak a vallásos beállítottságú anyák esetében jelenti a terhesség kihordása és a gyermek megszülése. Inkább az állhat közel a valósághoz, hogy ezek egy része vallásos beállítódású. De ettől függetlenül is gyakori élethelyzet lehet, hogy egy nő teherbe esik (nemcsak harmadik, de akár első, második terhességként), s terhességét különböző megfontolásokból nem kívánja megszakíttatni, hanem inkább vállalkozik a gyermek megszüléseire. S valljuk be, ez az érintett nők részéről egyáltalán nem nevezhető természetellenes magatartásnak, még ha nem is vallásos meggyőződésből fakad.

Bizonyos fokig közel áll a vallásos emberek attitűdjeihez az a megfogalmazás is, amely szerint "legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermek lesz". Emellett szól, hogy az előbb említett U-alakú görbe — bár kevésbé karakterisztikusan, de — itt is megjelenik. A természetre hagyatkozás pregnánsan mégis főleg az iskolázatlan, a nagyon sok — nyolc, tíz vagy ennél több — gyermekkel rendelkező, továbbá

cigány származú, illetve rendezetlenebb körülmények között élő nők álláspontja. A vele azonosulók aránya az iskolai végzettség emelkedésével rohamosan csökken, majd az előzőnél kisebb mértékben, de valamelyest mégis megemelkedik a diplomás nőknél. (A két pólus és a mélypont közötti ingadozás csupán 32—42%.)

Nagyon feltételesen jelenthetjük tehát ki azt, hogy ez a motívum, illetve annak elfogadása a vallásosság jelzője. (Annál is inkább, mert ma már a katolikus egyház sem írja elő a teljes természetre hagyatkozást.) Inkább arról lehet szó, hogy elfogadása a sokgyermekes vallásos szülők egy részétől nem idegen. Alkalmas és megnyugtató "ideológia" ugyanakkor azok számára, akik a családtervezésből nem csináltak különösebben nagy problémát, akik többnyire mellőzik a védekezés módszereit, vagy pedig a saját család mintájára, a hagyományok követéseként fogadják el azt az álláspontot, hogy annyi gyermeket kell elfogadni, amennyit az Isten ad. Kétségkívül, hogy az ötödik, hatodik gyermek megszületése után — minél inkább vállalkoznak még újabb, további gyermekre a szülők — annál inkább elhalványul akár az érzelmi, pszichikus, akár pedig az ún. praktikus motiváltság a döntésekben, s annál inkább dominánssá válik az a — más motívumokkal csak igen lazán összefüggő — döntési szempont, mely szerint "legjobb a természetre bízni, hogy hány gyermek lesz".

A vallásosság jelenlétére még egy összefüggés elemzése során felfigyelhettünk. Van a diplomás nőknek egy meglehetősen kis létszámú csoportja (a négy- és többgyermekesek között, N=39), akiknél — és csakis önáluk — három kiválasztott motívum között áll csak fenn szoros korrelációs kapcsolat. A két előbb tárgyalthoz ("az abortusz bűn" és "legjobb a természetre bízni") kapcsolódik az, hogy "az ország szempontjából, az utánpótlás szempontjából az a helyes, ha egy családban minél több gyermek van". Más kutatásokból — így például az ország felnőtt lakosságát, férfiakat és nőket reprezentáló, országos mintával készített közvélemény-kutatásainkból — tudjuk, hogy a haza és a gyermekszám összefüggése, a kedvezőtlen népesedési helyzet, a "nemzet kihalása", a haza érdeke sokkal jobban foglalkoztatja a többé-kevésbé vallásos embereket, mint a nem vallásosakat. Így az a tény, hogy ezt a szempontot (vagyis a haza érdekét) általánosságban is relatíve sokan (az összes megkérdezett nő mintegy egynegyede) emelték ki az országos közvélemény-kutatásokhoz képest, önmagában is arra vall, hogy ez a többé-kevésbé vallásos attitűd gyakoribb lehet a sokgyermekes családokban, mint a lakosságban általában. Az pedig, hogy e szempont — egybekapcsolódva a vallásos felfogáshoz nagyon közel álló, másik két motívummal — éppen a diplomás sokgyermekes anyák körében különül el, s alkot az eddigiektől eltérő tartalmú, önálló motívumcsoportot, bizonyíték amellet, hogy a vallásos-hazafias érzelem egy *lehetséges* motívuma a nagyobb gyermekszámú család tudatos vállalásának. Összességében azonban ez a — "népesedéspropaganda" retorikájához igen közel álló — beállítódás a propagatív korban lévő női népességnek csak igen kis töredékére lehet jellemző.

Az elmondottak alapján annyit megállapíthatunk, hogy a legtöbb három- és többgyermekes anya — ha egy újabb terhessége váratlanul, terven felül is következett be — a terhesség kihordása melletti döntését igyekszik sokfajta pozitív pszichikus érvvel megindokolni. Ez azonban korántsem jelenti, hogy az ily módon kialakult

helyzetet (a családlétszám — olykor nagyon is megterhelő megnövekedését) találnák az ideális megoldásnak. (Mint korábban bemutattuk: így jellemző módon csak a három gyermeket tervező diplomás nők vélekednek.) Már csak azért sem érdektelen megtudni: most, amikor a nagy létszámú család már kialakult, az érintett sokgyermekes anyák vajon hány gyermekkel tartanak ideálisnak egy családot általában Magyarországon, s e vélekedésük mennyire simul bele a közvélemény megítélésébe. Ennek egybevetését az is indokolja, hogy a nemzetközi szakirodalomban van egy olyan felfogás, amely szerint a társadalom egészében, a közvéleményben élő gyermekszám-eszmények egyfajta *társadalmi presszióként* működnek, s a fiatal házások saját terveiket, eszményeiket többnyire ehhez a közvéleményben is artikulálódó normatívához igazítják. Nemzetközi összehasonlítások is ismertek, amelyekben a termékenységi arányszámokat, a családterveket, illetve a közvélemény-kutatásokkal mért, ún. ideális gyermekszám-átlagokat vetik egybe. A hazai családtervezési vizsgálatok tapasztalata az, hogy a tervezett gyermekszám-átlagok és "általában a családok számára ideálisnak tartott gyermekszám" átlagai igen közel állnak egymáshoz, jóllehet a tervek némileg az ideálok alatt maradnak.

Ami a mi vizsgálatunkat illeti, az adatfelvétel évében, 1985-ben egy országos közvélemény-kutatás alkalmából mért ideális gyermekszám-átlag 2,53 volt, vagyis a felnőtt lakosság 100 családra 253 gyermeket talált volna ideálisnak. A sokgyermekes anyák véleménye szerint ez a szám kissé magasabb, 280. A közvélemény-kutatás alkalmából az emberek 46,7%-a két, 42,6%-a pedig három gyermeket talált volna ideálisnak. A sokgyermekes anyák közül azonban csak 27% tartja ideálisnak a családonkénti két gyermeket, 60%-uk pedig legalább hármat, vagy annál többet. (Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy a sokgyermekes anyák e véleménymegoszlása teljesen azonos azzal, amit a közvélemény-kutatás a magukat "nagyon vallásosnak" tartó emberek csoportjában mutatott ki, akiknél ugyancsak 27% szavazott a két, s 60%-a a három vagy ennél több gyermek ideális volta mellett. Természetesen az ő esetükben ezt nem csak a vallásosság, hanem beállítódásuk számos más eleme is magyarázza.)

Bár az ideálisnak tartott gyermekszám-átlag magasabb annál, mint ami a lakossági vélemények alapján alakult ki, mégis igen feltűnő, hogy a 2,80-as átlag messze alatta marad a sokgyermekes nők életben lévő gyermekszám-átlagának (4,37); durván azt mondhatnánk, a sokgyermekes nők egy olyan helyzetet látnának ideálisnak, amelyben a gyermekek száma sajátjukénál mintegy egyharmadával kevesebb.

A véleménymegoszlások arra is rámutatnak, hogy az ideális gyermekszámról alkotott nézetek — hasonlóan a közvélemény egészéhez — meglehetősen homogének, hiszen összességében a válaszadók kétharmadának véleménye két, illetve három gyermek preferálása között oszlott meg. Nagyjából így van ez a közvéleményben is, azzal az eltéréssel, hogy míg a közvélemény nagyjából fele-fele arányban szavaz a két, illetve három gyermek mellett, a sokgyermekes nőknél e preferenciák durván egyharmad-kétharmad arányban oszlanak el. Ez azt jelenti, hogy gyakorlatilag már a négy- (és méginkább az ennél több) gyermekes anyák körében erős kisebbségbe szorúlnak azok, akik saját helyzetükről, mint "ideálisról" vélekednek.

Az ideálisnak tartott gyermekszámról alkotott vélemény a válaszadók életben lévő gyermekszáma szerint

Életben lévő gyermekszám	Ideális gyermekszám										Összesen	Átlag
	0	1	2	3	4	5	6	7	8 vagy több	Nem tudja		
3	0,5	7,0	27,9	58,8	3,1	0,5	0,1	-	-	2,3	100,0	2,60
4	0,2	3,5	30,2	36,4	20,8	1,8	0,7	-	-	6,4	100,0	2,64
5	0,3	2,9	28,1	39,8	5,2	9,7	0,6	-	0,3	13,2	100,0	2,92
6	0,4	3,0	21,7	37,0	5,1	4,3	6,8	0,4	0,4	20,9	100,0	3,12
7	-	2,0	24,7	32,0	12,7	2,0	1,3	5,3	0,7	19,4	100,0	3,18
8	0,8	0,8	23,5	26,1	13,4	2,5	0,8	-	7,6	24,3	100,0	3,41
9	-	-	14,8	40,7	13,0	3,7	-	1,9	3,7	22,3	100,0	3,40
10 és több	-	2,2	14,4	22,2	16,7	2,2	3,3	-	3,3	35,6	100,0	3,45
Összesen	0,4	4,9	26,8	47,4	7,6	2,3	0,9	0,3	0,6	8,7	100,0	2,80

Az természetesen érthető, hogy az életben lévő gyermekszám növekedésével emelkedik az ideálisnak tartott gyermekszám-átlag is, hiszen minél több saját gyermek van, annál nagyobb az esélye annak, hogy az ideálisnak tartott helyzet is valamelyest a nagyobb gyermeklétszám iránti nyitottságban fejeződik ki. (Még akkor is így van ez, ha — mint a táblázat mutatja: már az öt-hat, kivált pedig az ennél több gyermekek csoportjaiban igen jelentős a "nem tudja" válaszok aránya.) Ez a vélemények településtípus szerinti megoszlásában is érezteti hatását: a községekben (ahol az életben lévő gyermekek száma is magasabb) az ideálisnak tartott gyermekszám-átlag magasabb (községek: 2,73, tanya: 2,81), mint a városokban (Budapest: 2,58, megyeszékhely: 2,70, egyéb városok: 2,63).

A mutató "viselkedése" azonban mégis inkább a közvélemény egészében mért ideális gyermekszám-átlag mutatójának viselkedéséhez hasonlít. A lakossági közvélemény-kutatásokban visszatérően azt tapasztaljuk, hogy a mutató értéke a legalacsonyabban és a legmagasabban iskolázott rétegek esetében nagyobb, mint az ún. középmezőnyhöz tartozó (8 osztályt, legfeljebb középiskolát végzett) rétegeknél. Ennek feltehetően az a magyarázata, hogy az alacsonyan iskolázottak (akik túlnyomórészt községi lakosok, idősebb korúak, vallásosak) véleményalkotását saját hagyományaik befolyásolják. Más szempontok vezérelhetik a diplomás embereket. Feltehetően ők azok, akik leginkább tartanak indokoltnak racionális érvek alapján, hogy az lenne kívánatos, ha a családokban valamivel több gyermek születne. Azonban — egybevetve a saját termékenységi gyakorlattal ez a kvázi-U-alakú görbe — "kisimul": a magasabban iskolázottak, kivált a diplomások esetében a legnagyobb a távolság az eszmék, ideálok és a saját gyermekszám között. (Mint ha arról lenne szó: több

gyermeket találunk ugyan ideálisnak, de nem saját számukra, hanem "mások", az "átlag", a "családok többsége" számára.)

Nos, a lakosságnak az a sajátos metszete, amelyet adatfelvételünkben a három- és többgyermekes anyákkal fogtunk be, véleményalkotásában nem tér el lényegesen a közvélemény egészétől. Ebben a "mintában" is érvényesül, hogy a legalacsonyabban és a legmagasabban iskolázott anyák az ideális gyermekszámot az átlagosnál nagyobb számban jelölik meg. Tekintettel azonban mintánk karakterére (és az ideális gyermekszám-átlag relatíve alacsony értékére) itt a helyzet megfordul: éppenséggel a diplomás anyák azok, akiknek saját termékenységi gyakorlata a leginkább simul hozzá eszményeikhez, ideáljaikhoz, s az alacsonyban iskolázottak azok, akiknél e kettő között a legnagyobb a szakadék:

Az életben lévő és az ideálisnak tartott gyermekszám-átlagok a válaszadók iskolai végzettsége szerint

Iskolai végzettség	Életben lévő	Ideális	Az ideális gyermekszám a saját, életben lévő gyermekszám százalékában
	gyermekszám-átlag		
Nem járt	6,96	3,52	50,6
1—6 osztályt végzett	5,77	2,79	48,4
6—7 osztályt végzett	4,98	2,93	58,8
8 osztályt végzett	4,03	2,57	68,3
Középiskolát végzett	3,33	2,67	80,2
Szaktanácsképzőt végzett	3,59	2,68	74,7
Egyetemet, főiskolát végzett	3,35	3,00	89,6
Összesen	4,37	2,71	62,0

Azt mondhatjuk tehát, a "gyermekcsaládon belüli, ideális száma" inkább ún. közvélemény-fogalom, valamiféle közízlés, társadalmi normatíva kifejezője, amely meglehetősen fogva tartja a sokgyermekes nők véleményalkotását is, jóllehet egy kisebb részük nagyon is tisztában van azzal: saját gyakorlatuk — tudatos vállalás avagy véletlen teherbeesés következtében — ezt meghaladta. Az ötödik-hatodik gyermek megszületése után húzható meg a cezúra, amikor ennek érzékelése már számottevő. Ezt egy olyan mutató szemlélteti, amely az ideális gyermekszám-átlagokat az országos közvélemény-kutatásban mért, hasonló átlaggal veti egybe:

Életben lévő gyermekszám (1)	Ideális gyermekszám (átlag) (2)	$\frac{2. oszlop \times 100}{2,53^2}$ (3)
3	2,60	102,8
4	2,96	104,3
5	2,92	115,4
6 és több	3,25	128,5
Átlag	2,80	110,7

⁹Az 1985. évi országos közvélemény-kutatásban mért ideális gyermekszám-átlag. A mutató értéke — minél közelebb van a 100-hoz — annál valószínűbb, hogy az adott csoporthoz tartozó nők véleménye belesimul a közvélemény egésze által kialakított vélekedésbe.

Föl lehetne vetni, hogy a gyermekek ideális számáról alkotott véleményeket indokoltabb lenne a családtervekkel egybevetni. A családlétszámról kialakult eszmények a terveket inkább befolyásolhatták, mint a tényleges termékenységi gyakorlatot, amelyben mint láttuk — nagy szerepe volt a véletlen teherbeeséseknek.

E tekintetben a sokgyermekes anyák viselkedése nem tér el azon nőtársaikétól, akik életük folyamán csupán egy-két gyermeket hoztak világra: eredeti terveik alatta maradtak eszményeiknek, ideáljaiknak. Ez az eltérés nem túlságosan nagy (a tervezett gyermekszám átlaga 2,71). Közel 60% esetében a családtervek megegyeztek az ideálisnak tartott gyermekszámmal, ennek azonban több, mint fele három, további egyharmada pedig csupán két gyermeket jelentett. Az érintettek 26%-a azonban kifejezetten kevesebb gyermeket tervezett saját maga számára annál is, amennyit általánosságban gondol ideálisnak egy családban.

Az ideális és a tervezett gyermekszámról alkotott vélemények összefüggése a mindkét kérdésről véleménnyel rendelkező tervező nők százalékában (N=1745)

Tervezett gyermekszám	Ideális gyermekszám							Összesen
	0	1	2	3	4	5	6 és több	
1	0,1	1,0	1,8	1,8	0,2	-	-	4,9
2	0,1	3,2	20,2	16,6	1,3	0,3	0,2	41,9
3	0,2	1,3	4,5	31,7	2,1	0,5	0,2	40,5
4	-	0,2	1,4	2,2	3,3	0,1	0,1	7,3
5	0,1	-	0,3	0,7	0,4	0,9	0,5	2,9
6 és több	-	-	0,4	0,9	0,5	0,3	0,4	2,5
Összesen	0,5	5,7	28,6	53,9	7,8	2,1	1,4	100,0

A női népesség átlagához képest az eltérés éppenséggel az, hogy míg a nők legnagyobb része eredeti családtervét (amely egyébként is alatta marad eszményeiknek, ideáljaiknak) *alulteljesíti*, a későbbiekben sokgyermekessé váló anyák eszményeiket is, saját családterveiket is igen számottevően *túlteljesítik*.

Kérdés az, hogy mennyire vannak megelégedve jelenlegi helyzetükkel, ugyanezt az életformát vállalnák-e még egyszer; akkor is, ha "újrakezdhetnék" életüket. Erre adnak választ az ún. *retrospektív* gyermekszám-átlagok. (Ezt annak a kérdésnek — illetve a reá adott válaszoknak — alapján számíthatjuk ki, amely így hangzik: "Ha újrakezdené életét, hány gyermeke lenne?")

Mint már tudjuk, a megkérdezett anyák közel 40%-a nem tervezte meg előre gyermekei számát, illetve az volt a "terve", hogy annyi gyermeke lesz, "amennyi sikerül", "amennyit az Isten ad". Nos, ha újrakezdhetnék életüket, akkor jóval kisebb hányaduk gondolkozna csak így. Mindössze 5,7% válaszolta azt: "nem tudja megmondani, hány gyermeke lenne", s 2,4% vélekedne úgy, hogy "a természetre bízna". (Ez utóbbiak aránya még a 8 és többgyermekesek körében sem éri el a 10%-ot.)

A retrospektív gyermekszám átlaga 2,59, ami messze alatta marad mind az érintettek életben lévő (4,37), mind az eredetileg tervezett (2,71) gyermekszám-átlagának, de a saját maguk által ideálisnak tartott gyermekszámának is. Ha újrakezdhetnék életüket, akkor tehát a ma sokgyermekes anyák gyermekvállalási elképzelései gyakorlatilag nem múlnák felül azt a "normatívát", amely a közvélemény szemében általánosan elfogadott: a családonkénti 2,53 gyermeket.

Az egész minta csupán 39%-ának lenne ugyanannyi gyermeke, mint amennyi az adatfelvétel időpontjában volt. Köztük a háromgyermekesek vezetnek: 55%-uk életét újrakezdve is háromgyermekes lenne. Mivel azonban 22%-uk csupán két, 11%-uk egy gyermeket vállalna, 4% pedig egyáltalán nem kívánna gyermeket, a most háromgyermekesek csoportjában átlagosan mindössze 2,46 gyermek születne. Az "újra" ugyanannyi gyermeket vállalók aránya azonban a 8 és többgyermekesek körében már 10% alá csökkenne le, s e csoportban átlagosan 2,81 gyermek születne meg egy családban.

Az összes megkérdezett anya nagy többsége (közel 60%-a) kevesebb gyermeket hozna világra — ezen belül 6—7% gyermektelen maradna. (A gyermektelenséget óhajtok aránya a háromgyermekesek 4%-ához képest 8 és többgyermekesek esetében meghaladja a 15%-ot is!) A jelenleginél több gyermeket az érintetteknek csupán töredéke leginkább a ma három- és négygyermekesek mintegy 3—4%-a kívánna.

A retrospektív gyermekszám alakulása a válaszadók életben lévő gyermekszáma szerint

(százalékban)

Életben lévő gyermekszám	Retrospektív gyermekszám								Összesen	Átlag
	0	1	2	3	4	5	6 és több	Nem tudja		
3	4,2	11,1	22,1	54,6	3,0	0,5	0,3	4,2	100,0	2,46
4	5,5	8,0	32,6	16,2	26,8	2,7	1,3	6,9	100,0	2,70
5	8,0	8,6	32,1	24,9	2,0	12,7	0,6	10,9	100,0	3,70
6	9,4	7,2	28,5	17,9	4,7	1,7	17,4	13,2	100,0	2,74
7	10,8	8,0	24,1	20,1	8,1	1,3	12,7	14,8	100,0	2,89
8	16,8	3,4	28,6	17,6	5,9	1,7	7,5	18,5	100,0	1,74
9	16,7	5,6	27,8	20,4	1,9	—	5,6	22,0	100,0	2,30
10 és több	11,1	4,4	17,8	20,0	6,7	3,3	12,3	24,4	100,0	3,66
Összesen	6,5	9,3	25,7	37,6	7,1	2,5	3,2	8,1	100,0	2,59

Elgondolkoztató, hogy ez a "megbánás" igazán a hagyományosan magasabb gyermekszámú rétegekre (a községekben élőkre, az alacsonyan iskolázottakra) jellemző. Mint a korábbiakban láttuk, e rétegekből tevődik ki az öt, hat vagy annál is magasabb gyermekszámú családok zöme, de ha újra kezdenék életüket, elképzeléseik szerint még a városi, vagy iskolázottabb sorstársaiknál is kevesebb gyermekre vállalkoznának.

Retrospektív gyermekszám
(átlag)

Településtípus

Budapest	2,76
Megyeszékhely	2,77
Egyéb város	2,48
Község	2,49
Tanya	2,58

Iskolai végzettség

Nem járt	2,54
1—6 osztályt végzett	2,29
5—7 osztályt végzett	2,33
8 osztályt végzett	2,63
Középiskolát végzett	2,82
Szakmunkásképzőt végzett	2,68
Egyetemet, főiskolát végzett	3,23

Átlag 2,59

Próbáltunk magyarázatot találni arra: mi az oka annak, hogy a magasabban iskolázott anyák közül többen vállalkoznának újra az átlagost meghaladó gyermekszámra. A magyarázatot valószínűleg a családtervezés tényében találjuk meg. A jövődöbéli családjuk gyermekszámát tudatosan, előre meghatározó nőktől inkább elvárható, hogy újra ugyanannyi gyermeket szeretnének, mint amennyit már egyszer kívántak maguknak, míg eléggé valószínűnek tűnik, hogy akik sorozatosan "véletlenül" estek teherbe és hoztak világra gyermeket, nemigen kívánnák újra a jelenlegi életformát. Márpedig az ún. tervező nők aránya az iskolai végzettséggel emelkedik, s méginkább emelkedik azon tervező nők körében, akiknek terveiket sikerült meg is valósítaniok, akik nem kerültek abba a helyzetbe, hogy "nem kívánt" módon túlteljesítették volna terveiket. E tudatos és konzekvens családtervezői magatartás mindenekelőtt a háromgyermekes anyákra jellemző, s a magasán iskolázottak aránya is ebben a csoportban a legnagyobb.

Ám a retrospektív gyermekszám-átlag (2,59) összességében a tervezett gyermekszám-átlagnak (2,71) is alatta marad. Ez abból következik, hogy akik házasságuk kezdetén legalább négy vagy annál is több gyermeket terveztek maguknak, újrakezdve életüket már korántsem ragaszkodnának eredeti terveikhez. (Más oldalról viszont azon kevesek, akik eredetileg csupán egy-két gyermekesek szerettek volna lenni, újrakezdve életüket ennél egy-két gyermekkel többet kívánnának, nem haladva meg ezzel az óhajjal a társadalmilag általánosan elfogadott "normatívát".) Csupán azok maradnának konzekvensen eredeti terveikhez, akik számára három gyermek jelenti a vágyott családlétszámot.

Tervezett gyermekszám	Retrospektív gyermekszám (átlag)	Ha újra kezdené, hány gyermeket szülné? (Az eredeti tervek százaléká- ban.)
1 (3,52) ¹⁰	1,92	192,0
2 (3,64)	2,25	112,5
3 (3,67)	3,00	100,0
4 (4,87)	3,41	85,2
5 (4,98)	3,95	79,0
6 (5,14)	4,79	79,8
7 (6,71)		
8 és több (4,83)	3,83	47,9
Átlag: 2,71	2,59	95,6

¹⁰A zárójelbe tett átlag-értékek az adott gyermekszámot tervezők életben lévő gyermekszám-átlagát mutatják.

A tervezett és a retrospektív gyermekszámok egybevetése természetesen csak egy erősen lecsökkent mintára vonatkozik, hiszen — mint arra már utaltunk —, az összes megkérdezett anya közel 40%-a nem tervezte meg előre gyermekei számát. Gyakorlatilag mindannyiuknak volt azonban véleménye arról, hogy hány gyermekkel tartanak egy családot "ideálisnak" ma Magyarországon. Mint már tudjuk, ennek átlaga (2,80) ha nem is túlságosan, de meghaladja a lakossági közvélemény-kutatással

mért ideális gyermekszám-átlagot, de lényegesen alacsonyabb a kérdezett nők valóságos gyermekszám-átlagánál. Ha újrakezdhetnék életüket, jobban ragaszkodnának ideáljaikhoz. A nagy többség (csaknem 60%) csupán annyi gyermeket szülne, amennyit ideálisnak tart (ennek több, mint felét azok tennék ki, akik mindkét esetben a háromgyermekes családot preferálnák), mintegy egynegyedük pedig a sajátmaga által ideálisnak tartottnál is kevesebb gyermekszülésre vállalkozna.

Az ideális és a retrospektív gyermekszámról alkotott vélemények összefüggése a mindkét kérdésről véleménnyel rendelkezők százalékában

(N = 2608)

Retrospektív gyermekszám	Ideális gyermekszám							Összesen
	0	1	2	3	4	5	6 és több	
0	0,3	0,4	2,7	1,6	0,7	—	—	5,7
1	0,0	3,3	3,0	3,4	0,3	0,2	0,3	10,5
2	0,0	0,5	17,0	8,9	0,7	0,0	0,0	27,1
3	0,1	0,9	5,6	33,0	1,4	0,3	0,2	41,5
4	—	0,1	1,0	2,9	3,7	0,5	0,3	8,5
5	—	0,0	0,3	1,0	0,5	0,8	0,0	2,6
6 és több	—	0,0	0,4	1,3	1,0	0,5	0,9	4,1
Összesen	0,4	5,2	30,0	52,1	8,3	2,3	1,7	100,0

Az elmondottak alapján nagyon valószínű, hogy a három- és többgyermekes anyák gondolkodásmódja, a családi életéről kialakult terveik, eszményeik nem sokban különböznek a női népesség nagy többségétől, azoktól, akik nem vetik ugyan el a két, három, esetleg ennél több gyermekes család eszményét, saját életükben, terveikben azonban nem vállalkoznak egy-két gyermeknél többre. Az attitűdökben, beállítódásokban számottevő a különbség a három valamint a négy és annál több gyermekes anyák csoportjai között. A háromgyermekesek körében még viszonylag nagy számban található olyanok, akik tudatosan nagy családra törekedtek, a nagy család felső határának éppenséggel a három gyermeket gondolva. A négy és ennél több gyermekesek egyre szűkülő csoportjaiban mind erőteljesebbé válik a véletlen teherbeesés szerepe, a nem kívánt helyzet többé-kevésbé kényszerű tudomásulvétele, és egyre jobban gyérül azok száma, akik érzelmi vagy vallási okokból, netán hagyományaik követése miatt fogadnak el egy újabb gyermeket. A gyermekszám növekedésével mindinkább általánossá válik a "megbánás" érzése: újrakezdve már nem ismételnék meg jelenlegi helyzetüket.

Jól tudjuk, a retrospektív gyermekszámot jelző mutató valóságértéke nagyon is megkérdőjelezhető, hiszen maga a feltételezett helyzet, az élet "újrakezdése" eleve a mesék, a csodák világába tartozik. Teljesen valószínűtlen például, hogy a ma 8–10 gyermekes anyák több, mint egyötöde — életét újrakezdve — egyetlen gyermek

világrahozatalára sem vállalkoznék. A vélemények azonban mégis árulkodóak. Árulkodnak arról, hogy a sokgyermekes anyák — a gyermekek eltartásával, felnevelésével kapcsolatos nehézségek, a családi problémák miatt — meglehetősen nagy feszültségek közepette élnek. A családi élet pedig vitathatatlanul megsínyli, ha feszültségeik okát éppen gyermekeik számában találják meg, abban, ami örömforrást kellene, hogy jelentsen számukra. Kérdés, mennyire felelős a társadalom azért, hogy a nagyobb gyermekszám iránti — bármilyen attitűdből is táplálkozó — nyitottságot még a családoknak ebben az igen-igen kis hányadában is néhány év után a frusztráltság érzése, a kialakított életforma megbánása váltja fel.

V. VÉDEKEZÉSI MAGATARTÁS

Kívánt, nem kívánt terhességek aránya

A családtervezéssel foglalkozó fejezetben bemutattuk, hogy a három és több gyermeket nevelő anyák túlnyomó többsége nem tudatos elhatározás következtében válik sokgyermekessé, hanem többé-kevésbé a véletlen körülmények összejárásának folytán. Kérdés, hogy ez az alapvetően nem tervezői magatartás milyen védekezési gyakorlattal párosult, alkalmaztak-e valamilyen fogamzásgátlást a teherbeesések szabályozására, vagy a nem tervezői magatartás egyben a fogamzásgátlók alkalmazásának teljes elutasítását is jelentette.

Összességében megállapítható, hogy a megkérdezett anyák egynegyede soha, semmilyen fogamzásgátlást nem alkalmazott eddigi élete folyamán. Ez az arány, figyelembe véve az anyák viszonylag fiatal életkorát és azt a tényt, hogy még a legidősebbek is propagatív életszakaszukat az orális fogamzásgátló berobbanása, a fogamzásgátlók alkalmazásának egyre általánosabbá válásának időszakában kezdték, mindenképpen magasnak nevezhető. Ezt támasztja alá a longitudinális termékenységi vizsgálatok 15—39 éves házas nők fogamzásgátlási magatartására vonatkozó adataival és kutatási eredményeivel való összehasonlítás is. Az 1986. évi TCS vizsgálat szerint a házas nők mindössze 9%-a nyilatkozott úgy, hogy nem alkalmaz semmiféle fogamzásgátlást. Ezek szerint tehát a sokgyermekes anyák között a soha nem védekezők aránya háromszor gyakrabban fordul elő, mint a házas női népességnél általában. A kapott érték azonban, figyelembe véve az anyák egy részének viszonylagosan alacsony iskolai végzettségét és a cigány származásúaknak az országos átlagot meghaladó arányát, mindenképpen reálisnak, valósnak tűnik. A nem védekező magatartás szoros összefüggést mutat a családnagysággal és a család jellegével, amely mutató alatt a család életvitelére utaló jellemzők összességét értjük (igen tisztességes, a gyermekeikkel átlagon felül törődő családok, átlagos családok, illetve züllött életvitelt folytató lumpen családok). Míg a háromgyermekes családokban az anyáknak mindössze 10%-ánál volt megállapítható, hogy eddigi termékenységtörténetük során soha nem védekeztek teherbeesés ellen, a hat- és többgyermekes anyák esetében a nem védekezők aránya már közel 50%-os. Ezek az adatok is bizonyítják — mint arra elemzésünk során már többször utaltunk —, hogy a háromgyermekes anyák társadalmi-demográfiai jellemzőikkel, magatartásukkal jól simulnak a felnőtt, házas női népességbe, vagyis a háromgyermekes anyák igazából nem tekinthetők sokgyermekeseknek, vagy legalábbis nem hordozzák magukon a sokgyermekesek sajátos megkülönböztető jegyeit.

Hasonló összefüggés mutatható ki a család életvitele és a védekezési magatartás között. Míg az átlagon felülinek minősíthető családokban az anyáknak mindössze 14%-a utasítja el a fogamzásgátlást, addig a lumpennek nevezhető családokban ez az arány több mint 40%-os. A család jellege szerinti eltérések azzal függenek össze, hogy a züllött életvitelű családokban az átlagosnál magasabb a gyermekszám, több a cigány származású és az alacsonyabb iskolai végzettségű anya. Valószínűleg igaz lehet az, hogy kiemelkedően jó, példás életvitelű családoknál a fogamzásgátlás elutasításának hátterében többnyire vallási megfontolásokon alapuló tudatos magatartás húzódik meg, míg a másik pólus esetében ismerethiányból, felelőtlenégből a véletlenre hagyatkozó magatartás érhető tetten.

A védekező magatartás összefügg az anya életkorával is. A fiatalabb anyák körében magasabb a védekezők aránya, mint a 40 éven felüliek között, de az eltérések nem minősíthetők szignifikánsnak.

Az alkalmazott módszerek megoszlását tekintve megállapíthatjuk, hogy nem mutatkozik számottevő eltérés mintasokaságunk és a felnőtt női népesség által alkalmazott eszközök megoszlását illetően.

Védekező nők az alkalmazott módszerek megoszlása szerint

	TCS vizsgálat adatai a 15–39 éves házas nőkre (1986)	(százalék) Sokgyermekes védekező anyák megoszlása (1985)
Természetes módszerek (naptári, interrupciós, hüvelyöblítés)	15	12,3
Mechanikus módszerek (condom, IUD, pesszárium)	31	25,7
Orális módszer	54	60,7
Kémiai módszer	0	1,3
Összesen	100	100,0

Az adatok szerint az a kismértékű eltérés, ami a két mintasokaság védekezési gyakorlata között látható, inkább a sokgyermekes anyák "javára" írható. Körükben magasabb a nagyobb hatékonyságú orális fogamzásgátlók alkalmazása és alacsonyabb a kevés biztonságos természetes módszereké.

Mint említettük a sokgyermekes anyáknak egynegyede élete folyamán soha nem védekezett. Arra a kérdésre, hogy mi volt a védekezés elutasításának indoka, a nem védekezők több mint egyharmada említette, hogy a véletlenre, a természetre kívánta bízni teherbeesik-e, vagy sem.

*Nem védekező sokgyermekes anyák megoszlása
a védekezés elutasításának indoka szerint*

Véletlenre bízta	36,6%
Egészségre károsnak tartja	29,0%
Férje (élettársa) nem akarta	11,6%
Nem ismer megfelelő módszert	2,6%
Zavarónak tartja	2,2%
Számít az AB lehetőségére	1,2%
Egyéb ok	9,0%
Nem kíván válaszolni	7,8%
 Összesen	 100,0%

A nem védekezés indokait családnagyság szerint vizsgálva jelentős eltérések állapíthatók meg a különböző gyermekszámú anyák között, s ezek a magatartásbeli különbözőségeik igen hasonlóak a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökhöz. Az "egészségre károsnak tartja" vélemény, melynek háttérében inkább megfelelő ismeretszinten alapuló, észérvekkel alátámasztott, tudatos magatartás húzódik meg, elsősorban a háromgyermekes, illetve általában a magasabb iskolai végzettségű anyákra volt jellemző. A "véletlenre, természetere bízta" szempont előfordulási gyakorisága egyenes arányban nő a gyermekek számával, s hasonló tendencia figyelhető meg a "férje, élettársa nem akarta", hogy védekezzen motívum említésénél is. Ez utóbbi szempont elsősorban a cigány származású nőknél játszik meghatározó szerepet.

A védekezési magatartásról az eddigiekben leírtak arra a kérdésre adott választ elemezték, hogy a sokgyermekes anya alkalmazott-e fogamzásgátlást élete folyamán, ha igen, milyen módszert használt, ha nem, miért mellőzte azt. Más szóval a magukat védekezőnek vallók esetében — pusztán a fenti válaszok alapján — nem ismeretes, hogy ez a védekezés mennyire volt rendszeres vagy rendszertelen, hogyan változott az egyes terhességek között. Hiszen az is lehetséges, hogy az anya csak egy bizonyos gyermekszám után alkalmazott fogamzásgátlást a további teherbeesések megakadályozására. E kérdés megválaszolása céljából megvizsgáltuk az anya védekezési magatartását az egyes terhességek között. Érthető módon a védekezők aránya a legalacsonyabb az első terhesség előtt volt; ekkor a háromgyermekesek 10%-a, a négy- és az ötgyermekesek 5%-a, a 6 és többgyermekesekének mintegy 1%-a védekezett csupán.

A terhesség sorszámmal párhuzamosan nő a védekezők aránya, de almintánként igen differenciáltan. Míg a háromgyermekes nők közel fele már a harmadik terhességét megelőző időszakban is alkalmazott fogamzásgátlást, addig a hat- és többgyermekes anyáknál a védekezők aránya maximum 20% volt, szinte függetlenül a terhesség sorszámtól (vagyis akkor sem védekeztek intenzívebben, amikor már

elérték jelenlegi gyermekszámukat). Más szóval a korábbi kérdésre adott válasz alapján megállapítható védekező arány korántsem jelent egy rendszeres védekezési magatartást; inkább csak esetleges, rendszertelenül, élete folyamán egy-két esetben alkalmazott fogamzásgátlást. Ennek az esetleges magatartásnak az eredményeként a sokgyermekes anyák terhességeinek száma átlagosan mintegy 50%-kal volt magasabb, mint ahány élő gyermekük volt. Érdekes módon ez az 50%-kal magasabb teherbeesési arány mindegyik almintánál szinte azonos, vagyis a háromgyermekeseknél ugyanolyan arányban fordul elő negyedik és magasabb sorszámú terhesség, mint a nyolcgyermekeseknél 9. és magasabb sorszámú teherbeesés.

A sokgyermekes anyák termékenységtörténetének vizsgálatakor részletesen, minden egyes terhességgel kapcsolatban rákérdeztünk a teherbeesést megelőző védekezési gyakorlatra, továbbá arra, hogy akart-e a teherbeesés időpontjában terhes lenni, vagy sem, vagy esetleg nem utasította el teljesen a terhességet, csak egy későbbi időpontban kívánta volna. Az elemzés során eltekintettünk azoktól a terhességektől, amelyek művi, illetve spontán abortusszal végződtek, miután a művi abortusszal végződő terhességeknél a megszakítás ténye önmagában jelzi, hogy nem kívánt terhességről volt szó.

A spontán abortusszal végződő terhességek esetén pedig nem rendelkezünk megbízható információval arról, hogy a terhesség szüléssel vagy művi abortusszal végződött volna-e, s az ilyen jellegű retrospektív információk valóságértéke igen bizonytalan. Vizsgálatunkat leszűkítettük tehát azokra a terhességekre, amelyek szüléssel (élve-, vagy halvaszüléssel) végződtek. Ezen terhességek esetében megnéztük, hogy az anya, visszatekintve adott sorszámú terhességére, kívánt vagy nem kívánt terhességnek minősíti-e azt. Tovább menve, miután a vizsgált terhességek túlnyomó többsége élveszületéssel végződött, talán megengedhető részünkről az az indirekt következtetés is, hogy a nem akart terhességekből származó gyermekek "nem kívánt" gyermekszülésnek minősíthetők. Úgy véljük ez a következtetés azért is elfogadható, mert tapasztalataink szerint — és a szakirodalmi megállapítások is alátámasztják — utólag egy megszületett gyermekről az anya ritkábban vallja be, hogy eredetileg nem akarta, nem kívánta, mintsem fordítva, hogy egy kívánt, tervezett gyermekről állítsa azt évek távlatából, hogy valójában a terhesség szándéka ellenére következett be. A nem kívánt terhességek sorába nem értettük bele azokat az eseteket, amelyekről az anya úgy nyilatkozott, hogy bár a terhességet bekövetkezésének időpontjában nem akarta, de későbbi időpontban örült volna a születendő gyermeknek.

Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy az utolsó gyermek megszületéséről az anyák hány százaléka nyilatkozik úgy, hogy ezt a terhességet nem akarta.

*Nem akart teherbeesések aránya az utolsó, legfiatalabb
gyermekek esetében (%)*

Nem akarta a:		
3 gyermekesek	3. terhességét	24,1
4 gyermekesek	4. terhességét	32,6
5 gyermekesek	5. terhességét	43,3
6 gyermekesek	6. terhességét	42,6
7 gyermekesek	7. terhességét	48,9
8 gyermekesek	8. terhességét	50,7
9 és többgyermekesek	9. és további terhességét	52,9

Az adatokból azonban elhamarkodott lenne azt a következtetést levonni, hogy a nem kívánt terhesség a megkérdezett anyáknál csak az utolsó gyermek esetében fordul elő, és az azt megelőző terhességek mindegyike, vagy meghatározó többsége "kívánt" lett volna. A "nem akart" terhességeket terhességi sorszám szerint vizsgálva, a következő megállapításokat tehetjük.

Az első és második terhességek túlnyomó többsége kívánt, de az öt- és többgyermekes anyák esetében, mintegy 7–8% azok aránya, akik visszatekintve úgy nyilatkoznak, hogy már akkor is akaratuk ellenére estek teherbe. Ez az arányában kicsi, de attitűdje miatt mégis figyelemre méltó csoport elsősorban azokat az anyákat foglalja magában, akik arra a kérdésre: "ha újra kezdhették az életüket, hány gyermeket vállalnának", úgy válaszoltak, hogy egyet sem.

A nem kívánt terhességek száma a harmadik terhességig nem számottevő, majd a negyedik terhességnél 25–30%-ra, az ötödiknél 40% körülire emelkedik, s ezt követően lényegesen nem változik. Az adatok azt mutatják, hogy a küszöb a negyedik terhességnél van, vagyis az "igazán" sokgyermekes — öt- és többgyermekes — anyák jelentős része (közel fele), ha megfelelően tudta volna szabályozni terhességét, legfeljebb négy gyermeket hozott volna a világra. Következtetéseink helytállóságát alátámasztják a gyermekvállalási attitűdök vizsgálatával kapcsolatos megállapításaink is, nevezetesen, hogy az anyák jelentős része azért vállalkozott legkisebb gyermekének világrahozatalára, mert "teherbe esett, és terhességét nem akarta megszakítani". Az előbbieket fényében azonban nagy valószínűséggel állítható, hogy ez a motívum nemcsak a legkisebb gyermek születésénél, hanem már korábbi sorszámú terhességei kihordásánál is meghatározó szerepet játszott.

VI. A SOKGYERMEKES ANYÁK "ÖNKÉPE" — VÉLEMÉNYEK A NAGY- CSALÁDOK GYERMEKSZÁMÁRÓL, ANNAK ELŐNYEIRŐL ÉS HÁTRÁ- NYAIRÓL

Ma többé-kevésbé általánosan elfogadott nézet, hogy *három* gyermeknél húzható meg az a küszöb, amikor a gyermekek eltartását a családok már csak jelentősebb szociális támogatással képesek megoldani. E felfogás elterjedését maga a szociálpolitika is erősítette. Az elmúlt egy-két évtizedben több olyan intézkedés született (pl. lakáselosztás, családi pótlék, iskolai költségek támogatása stb.), amely éppenséggel a *három-* és többgyermekes családok kedvezőtlen helyzetén kívánt enyhíteni, retorikájában is hangsúlyozva, hogy a háromgyermekes családokkal kezdődnek azok a problémák, amelyeken az érintettek önerőből már nemigen képesek segíteni. Részben ez, részben a tényleges tapasztalatok eredménye, hogy a közvélemény is hajlamos sokgyermekesnek, "nagy családnak" tekinteni már azokat is, amelyekben három gyermek nevelkedik. A népesedési kérdésekről országos mintákon készített közvélemény-kutatások a 80-as években rendszeresen vizsgálták az ezzel kapcsolatos nézeteket. E kutatások gyakorlatához tartozott a sokgyermekesnek vélt családok gyermekszám-átlagának kiszámítása. Ez az "Ön hány gyermekkel tart sokgyermekesnek egy családot?" — megfogalmazású kérdésre adott válaszok átlagolása alapján történt¹¹. Az így kapott mutató értéke 1974 óta (ez volt az első közvélemény-kutatás éve) némileg lecsökkent, ami azt jelenti, hogy napjainkban az emberek *kevesebb* gyermekkel is sokgyermekesnek neveznek egy családot, mint másfél évtizeddel ezelőtt. Abban az évben például, amikor a sokgyermekes családok vizsgálatának adatfelvételét készítettük, az országos közvélemény-kutatás azt mutatta: 1985-re — a két évvel korábbihoz, az 1983-ban mért adathoz képest — csaknem megduplázódott, 14 százalékról 26 százalékra emelkedett azok aránya, akik már három gyermekkel is sokgyermekesnek tartottak egy családot. Elsősorban ennek volt betudható, hogy a vélemények átlaga az 1983. évi családonkénti 4,76 gyermekről 1985-ben 4,33 gyermekre csökkent le.

Ennél valamivel alacsonyabb átlagot kaptunk az ugyancsak ebben az évben megkérdezett sokgyermekes anyák véleményei alapján. Az általuk sokgyermekesnek tartott családokban a gyermekek átlagos száma 4,25. Míg az országos közvélemény-

¹¹Vö. Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről — 1985, KSH NKI Közlemények, 1987/2.

kutatás szerint 1985-ben a lakosságnak csupán mintegy egynegyede tartotta sokgyermekesnek már a háromgyermekes családokat is, a mi mintánkban, vagyis az érintettek körében az így vélekedők aránya magasabb, 36 százalék. Még magasabb ez a háromgyermekes nők körében: mintegy 45 százalékuk saját családját is már ún. nagycsaládnak nevezi.

A sokgyermekesnek nevezett családok vélt gyermekszáma

(százalék és átlag)

Válaszadók	A sokgyermekes családok gyermekszáma								Összesen	Átlag
	2	3	4	5	6	7	8 vagy több	Nem tudja		

1985. évi országos
közvélemény-kutatás
mintája
(N=1000 fő)

0,8 26,2 37,0 21,7 7,7 1,9 3,7 1,0 100,0 4,33

Sokgyermekes anyák:

3 gyermekesek	0,7	44,6	23,5	20,8	6,0	1,4	1,6	1,4	100,0	3,99
4 gyermekesek	0,4	38,1	35,7	9,8	6,9	2,7	3,7	2,7	100,0	4,10
5 gyermekesek	0,9	31,0	22,9	28,4	5,7	1,2	6,6	3,4	100,0	4,45
6 gyermekesek	0,4	25,5	27,7	16,2	14,5	3,9	5,9	6,8	100,0	4,63
7 gyermekesek	0,7	16,0	28,0	23,3	9,3	12,7	3,3	6,7	100,0	4,89
8 gyermekesek	—	15,1	28,6	24,4	5,0	5,0	14,3	7,6	100,0	5,11
9 gyermekesek	—	11,1	27,8	22,2	11,1	1,9	18,5	7,4	100,0	5,33
10 gyermekesek	1,1	15,6	20,0	25,6	12,2	1,2	12,2	12,2	100,0	5,22
Összesen	0,6	36,4	26,0	20,1	7,2	2,4	4,1	3,3	100,0	4,25

A megoszlások és az átlagok azt mutatják, hogy a gyermekszám növekedésével egyre magasabb számban szabják meg az anyák a nagycsaládok, sokgyermekes családok gyermekszámának alsó határát. Látható azonban az is, hogy ez az átlag csupán a három- és a négygyermekes anyák véleménye szerint válik saját gyermekszámuknál magasabbá — ettől kezdve minél több a válaszadók életben lévő gyermekszáma, annál nagyobb lesz a távolság az általuk sokgyermekesnek minősíthető családok gyermekszámának alsó határa és saját ezt meghaladó gyermekszámuk között. Összességében a megkérdezett nőknek alig több, mint egyharmada gondolja csak úgy, hogy a "nagycsalád" a saját gyermekszámával kezdődik. A cezúrát az ötödik gyermek megszületésénél húzhatjuk meg: ekkora gyermekszámánál (vagy efelett) már az az erős többségi vélemény, hogy a saját gyermekszámánál legalább egy gyermekkel kevesebb is már nagycsaládnak nevezhető.

*A nagycsaládok gyermekszámáról alkotott vélemény
viszonyítása a saját gyermekszámhoz*

(százalékban)

A válaszadók saját gyermekszáma	Hány gyermekkel sokgyermekes egy család?			Nem tudja	Összesen
	Sajátjánál legalább eggyel kevesebb	Sajátjával kezdődik	Sajátjánál legalább eggyel több		
3	0,7	44,6	53,3	1,4	100,0
4	38,6	35,7	23,1	2,6	100,0
5	54,7	28,4	13,5	3,4	100,0
6 és több	75,3	12,0	4,9	7,7	100,0
Összesen	29,1	34,4	33,4	3,1	100,0

Az országos mintákon készített közvélemény-kutatások azt igazolják, hogy a nagycsaládok gyermekszámáról alkotott véleményt számottevően befolyásolják a tradíciók: a vallásos emberek, az idősebbek, továbbá az alacsonyan iskolázottak, a községi lakosok között is csak kevesen vannak olyanok, akik három gyermekkel már sokgyermekesnek neveznek egy családot. E társadalmi csoportokban azok vannak többségben, akik szerint természetesnek tekinthető, ha egy családban egynél-kettőnél több gyermek nevelkedik. Az érintettek, a sokgyermekes anyák körében e tekintetben a vélemények homogénebbek. Ami az iskolai végzettséget illeti, csupán a teljesen iskolázatlanok azok, akik az átlagosnál számottevően magasabban határozzák meg a sokgyermekes családok gyermekszámát, településtípus szerint pedig alig mutatkozik különbség a véleményekben. Nagyon valószínű tehát, hogy ezek a változók az érintett anyák véleményeit csak közvetett módon befolyásolják. A hagyományok elsősorban családépítési magatartásukra hatnak (a magasabb gyermekszámú csoportokon belül a nagy többség már kevéssé iskolázott, illetve községi lakosok), s a sokgyermekes családok gyermekszámáról alkotott véleményeiket elsősorban saját tapasztalataikhoz igazítják.

*A sokgyermekesnek tartott családok gyermekszám-átlagainak alakulása
iskolai végzettség és településtípus szerint*

	1985. évi országos közvélemény- kutatás mintája (N=1000)	Sokgyermekes anyák mintája (N=2983)
--	---	--

Iskolai végzettség

Nem járt iskolába	.	5,52
1—5 osztály végzett	.	4,29
6—7 osztály végzett	.	4,55
8-nál kevesebb osztályt végzett	4,99	.
8 osztályt végzett	4,26	4,10
Középiskolát végzett	4,09	3,96
Egyetemet, főiskolát végzett	3,90	3,90

Településtípus

Budapest	4,14	3,98
Megyeszékhely	.	3,97
Egyéb városok	.	4,07
Városok együtt	4,16	.
Községek	4,56	4,41
Tanya	.	3,94
Átlag	5,33	4,25

A metrikus formában kifejezett véleményeket kiegészíthetjük azzal, hogy milyen képet alkotnak saját helyzetükről az érintett sokgyermekes anyák, ha azt az általánosan elterjedt gyermekszámú, az egy-két gyermekes családok helyzetéhez viszonyítják. Általánosságban a megkérdezett anyáknak közel fele (48,1%) úgy nyilatkozott: előnye is, hátránya is van annak, hogy családjukban több gyermek van egy-kettőnél. Kevesebben voltak (11,7%), akik helyzetüknek *csak* előnyeit érzékelték, s többen, akik *csak* hátrányait (25,3%). A kérdezettek 13,9%-a nem tudta ezt megítélni, 1%-uk pedig értelmetlen választ adott. Mindez nagyjából megfelel a fentiekben vázolt helyzetképnek. A vélemények struktúrája azonban erősen függ attól, hogy hány gyermekes anyákról van szó.

A háromgyermekes anyák az átlagosnál kissé kedvezőbb képet rajzoltak magukról, ám hozzájuk képest már az öt vagy annál több gyermekes anyák körében felére csökkent le azok aránya, akik főként a pozitívumokat érzékelik, s több, mint duplájára növekedett meg azoké, akik kizárólag helyzetük hátrányait hangsúlyozzák:

Az a tény hogy a családban egy-kettőnél több gyermek van

(százalékban)

	3	4	5 és több	Együtt
Inkább előnyös	14,3	11,8	7,8	11,7
Inkább hátrányos	17,3	26,4	37,0	25,3
Vannak előnyei és hátrányai is	55,9	51,7	34,4	48,1
Nem tudja	10,8	10,0	20,4	13,9
Nem értelmezhető, egyéb válasz	1,7	0,2	0,3	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Részletesebben vizsgálva a vélemények összetevőit, azt a — nem különösebben meglepő — megállapítást tehetjük, hogy életszínvonalukat hasonlítva az egy-két gyermekes családokéhoz, a kérdezettek 80%-a (a háromnál több gyermekeseknek ennél is magasabb aránya) azt kedvezőtlenebbnek gondolta, s csupán 12% "hasonlónak". A gyermekszám növekedésével csak azok aránya növekedett meg, akik — bevallásuk szerint — nem tudnak ilyen összehasonlítást tenni.

A gyermekszám függvényében kissé árnyaltabb a kép akkor, ha a kétfajta családtípus helyzetét az anya kereső munkája szempontjából hasonlítják össze az érintettek. A többség saját helyzetét ekkor is hátrányosabbnak tartotta az egy-két gyermekes nőkéhez képest. Igaz ez a háromgyermekes anyákra is, jóllehet, körükben vannak legtöbben (közel 30%), akik a munkavállalás nagyobb gyermekszám miatti hátrányait nem érzékelik. Feltűnően magas — különösen az öt vagy annál több gyermekesek körében — a vélemény nélküliek aránya. Ez annak tudható be, hogy — mint a kutatás más részei tanúsítják — egyre több körükben az ún. "nem dolgozó":

Az anya kereső munkája, szakmai előrelépése szempontjából saját helyzetük — az egy-két gyermekes nőkhöz képest

(százalékban)

	3	4	5 és több	Együtt
	gyermekes nők			
Jobb	1,2	0,9	1,0	1,1
Ugyanolyan	28,5	18,9	9,4	20,7
Rosszabb	60,8	61,0	58,6	60,1
Nem tudja	9,4	19,3	31,0	18,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Elgondolkoztató, hogy a nagycsaládok mellett szóló, leggyakoribb pszichikus tartalmú érv, mely szerint az ilyen családok légköre, hangulata jobb — csupán három, négy gyermek mellett markánsan többségi (60%-ot is meghaladó mértékű) vélemény. Az öt vagy annál több gyermekes anyák esetében azok vannak többségben, akik családi életüket e szempontból nem látják jobbnak, vagy éppenséggel rosszabbnak találják, vagy pedig nem tudnak véleményt alkotni erről. Különösen feltűnő, hogy a három-négy gyermekesekhez képest körükben megduplázódik azok aránya, akik úgy gondolják: az egy-két gyermekes családok légköre, hangulata jobb, mint a sajátjuké. Ennek a magyarázata valószínűleg az, hogy három-négy gyermeknél lehet az a küszöb, ami felett a megélhetési nehézségeket, a szűkös lakáskörülményeket a "családi légkör" már egyre kevésbé képes ellensúlyozni, az örömkön felülkerekednek a gondok, problémák.

A családi légkör, hangulat szempontjából saját helyzetük — az egy-két gyermekesekhez képest

(százalék)

	3	4	5 és több	Együtt
	gyermekes nők			
Jobb	65,5	61,6	45,8	58,4
Ugyanolyan	22,5	19,1	15,6	19,7
Roszzabb	6,3	8,7	15,8	9,8
Nem tudja	5,7	10,6	22,7	12,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Nagyon hasonlít ehhez annak a megítélése, hogy vajon a nagyobb gyermekszámú családok kedvezőbb feltételeket tudna-e biztosítani a gyermekek egyéniségének, tulajdonságainak fejlődéséhez, vagy sem. Bár a megkérdezett anyák többsége ezúttal is arra szavaz, hogy helyzetük e szempontból kedvezőbb, ez a vélekedés elsősorban a háromgyermekeseket jellemzi; öt és több gyermek mellett viszont az anyáknak már több, mint 30 százalékponttal kisebb aránya gondolkozik csak így. Ez utóbbi csoport 10%-a a gyermekek nevelkedését problematikusabbnak látja, mint az egy-két gyermekes családokban, kétharmaduk pedig nem is képes véleményt alkotni erről. Kutatásunk más adatai azt igazolták, hogy három-négy gyermek felett már észrevehetően megnövekszik a gyengébben iskolázott, rosszabb tanulmányi eredményt produkáló, vagy éppenséggel az otthoni nevelésből kikerülő (pl. állami gondozásba került) gyermekek aránya. Érthető ezért, ha a magasabb gyermekszámú anyák között többen vannak olyanok is, akik a gyermeknevelés nehezedő feltételeit érzékelik, de olyanok is, akik — minthogy ez a probléma talán kevésbé érdekli őket — nem tudnak a kérdésről véleményt kialakítani.

A gyermek egyéniségének, tulajdonságaink fejlődése szempontjából saját helyzetük — az egy-két gyermekesekhez képest

(százalék)

	3	4	5 és több	Együtt
	gyermekes nők			
Jobb	72,6	57,7	40,6	59,7
Ugyanolyan	16,4	18,0	15,8	16,4
Roszzabb	3,1	7,1	9,6	5,7
Nem tudja	7,9	17,3	33,9	18,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Kedvezőtlenebb az összkép a gyermekek továbbtanulási lehetőségeinek, jövőjének megítélése szempontjából. A három- és a négygyermekes anyák között az a modális vélemény, hogy gyermekeik ebből a szempontból nincsenek hátrányban a kisebb gyermekszámú családokból származókhöz képest. Az öt- és többgyermekes anyák körében ugrásszerűen lecsökken az így vélekedők aránya, s a háromgyermekesekhez képest megkétszereződik azoké, akik azt tapasztalják: gyermekeik helyzete rosszabb, mint az egykéké, vagy azoké, akik kétgyermekes családban nevelkedtek.

Mindegyik csoportban elég magas a "nem tudom" válaszok aránya. Ez általánosan tapasztalható minden olyan közvélemény-kutatási kérdés esetében, amely a jövő latolgatására kéri a válaszadót. De nagyon valószínű az is, hogy a gyermekszám növekedésével egyre több olyan családot találunk, amelyben a szülők gyermekkel kapcsolatos igényei (pl. továbbtanulás, pályaválasztás) szerényebbek, vagy pedig kevésbé foglalkoztatja őket a gyermekek jövője. Érthető, ha ilyen esetekben az anya számára nehezebb összehasonlításokat tenni.

A gyermek továbbtanulási lehetőségei, jövője szempontjából a saját helyzet — az egy-két gyermekesekhez képest

(százalék)

	3	4	5 és több	Együtt
	gyermekes nők			
Jobb	7,5	5,1	6,0	6,6
Ugyanolyan	58,7	49,2	32,9	48,6
Roszzabb	16,0	23,1	30,7	22,0
Nem tudja	18,7	22,6	30,4	22,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Igazi cezúrát tapasztalhattunk a három, négy, valamint az öt és annál több gyermekes nők véleményei között abban, ahogyan a környezet, az emberek megbe-

csülését, elismerését érzékelik. A három-négy gyermekesek többsége e szempontból helyzetét nem érzi másnak, mint az egy-két gyermekes családokét, sőt 15%-uk — még ha ez nem is túlságosan nagy arány — jobbnak is látja azt. Akik azonban saját megbecsültségüket, elismertségüket nem tartják megfelelőnek, azoknak aránya a gyermekszám növekedésével együtt rohamosan növekszik, s az öt- és többgyermekeseknél már ez a többségi vélemény. Valamennyi női csoporton belül számottevő a "nem tudom" válaszok aránya is, ami talán abból fakadhat, hogy ezt a problémát sokan mintegy "hátrítják" maguktól. (A kutatás más részei azt mutatták, hogy az anyák nem szívesen vallják be, ha gyermekeik miatt összetűzésbe kerülnek a környezettel, szomszédsággal, iskolával stb., holott tapasztalatból jól tudjuk, hogy a mindennapi életben ezek elég gyakoriak.)

*A környezet az emberek megbecsülése elismerése szempontjából
a saját helyzet — az egy-két gyermekesekhez képest*

(százalék)

	3	4	5 és több	Együtt
	gyermekes nők			
Jobb	15,2	4,6	11,2	13,7
Ugyanolyan	57,3	41,2	22,1	42,5
Roszsabb	15,7	28,6	39,7	26,6
Nem tudja	11,8	15,2	26,9	17,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Nem igazán karakterisztikus a vélemények megoszlása annak megítélésében, hogy vajon az állam által nyújtott támogatás, segítség szempontjából kedvezőbb helyzetben vannak-e a sokgyermekes családok az egy-két gyermekesekhez képest. Az már önmagában elgondolkasztató, hogy leggyakrabban (bár ez nem több, mint az összes nő egyharmada) arra gondolnak: az állami szociálpolitika velük sem bánik másképp, mint az egy-két gyermekesekkel, s nagyjából ugyanannyian érzékelik, hogy helyzetük kedvezőbb, mint amennyien azt, hogy kedvezőtlenebb. Azonban mégis elmondható, hogy a három- és négygyermekes anyák tapasztalatai inkább kedvezőek, (helyzetüket az egy-két gyermekesekhez képest inkább "ugyanolyannak" vagy annál "jobbnak" ítélték), míg az öt vagy annál több gyermekes anyák tapasztalatai inkább kedvezőtlenek (helyzetüket vagy "rosszabbnak" ítélik, vagy nem tudnak véleményt alkotni). Az adatok arra engednek következtetni, hogy a sokgyermekes családokban a szociálpolitika kiegyenlítő hatása, illetve annak érzékelése a gyermekszám növekedésével fokozatosan csökken.

Az elmondottak alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a sokgyermekes anyák életfeltételeiket lényegesen rosszabbnak, hátrányosabbnak tartják az egy-két gyermekes családokhoz képest. Az ún. nagycsalád pszichikus örömeit leginkább a három-, legfeljebb négygyermekes anyák jelentősebb hányada érzékeli, az arányok

azonban a gyermekszám növekedésével fokozatosan lecsökkennek. Minél több gyermek van, annál inkább bontakozik ki kétfajta attitűd. Emelkedik a helyzetüket pszichikus szempontokból, a családi harmónia, a gyermeknevelés szempontjából is kedvezőtlenebbül megítélők aránya — ezeket az örömöket feltehetően egyre inkább elfedik a növekvő gyermekszámmal együtt nehezedő objektív feltételek. A másik attitűd a vélemény nélküliek arányának növekedése a gyermekszám emelkedésével. Ez elsősorban azzal hozható összefüggésbe, hogy a növekvő gyermekszám-csoporthoz tartozó anyák iskolázottsági szintje egyre alacsonyabb, s ez sajnálatos módon vagy azzal jár együtt, hogy alacsonyabban iskolázott sokgyermekes anyák kevésbé foglalkoznak — vagy képesek foglalkozni — a családi élet, a gyermeknevelés problémáival, vagy pedig azzal, hogy a családi élettel, a gyermekek tanulásával, jövőjével kapcsolatos igényeik, terveik lényegesen szerényebbek, mint a három-négy gyermekekéi.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982.

1. Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982-1985).
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei (1982-1990).
2. Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. A népsségelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségeiről.
6. A területi népességprognózisok előkészítése.
7. A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983.

8. Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872-1873).
10. A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. Társadalmpolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. Születési súly és születési hossz standard az 1973-78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. Fiatalkori terhesek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984.

15. Területi népességelőreszámítás 1981-2001.
16. Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981-2001 (Előzetes változat).
17. Társadalmi-demográfiai prognózisok.
A Népességtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17-18.
18. A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
21. A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985.

23. Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. A népesség területi elhelyezkedése és mozgása.
Pécs, 1984. április 25-26.
26. A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai 1880-2050.
27. A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986.

28. A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.

29. Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők.
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985.
november 12-13.
30. Népesedés és foglalkoztatás.
- 1987.**
31. A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés.
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986.
október 14-15.
32. Serdülőkori terhességek társadalmi-demográfiai vonatkozása.
33. Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.
- 1988.**
34. Az 1986-2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok.
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987.
január 28.
35. A családok és háztartások előreszámítása, 1986-2021.
- 1989.**
36. A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.
- 1990.**
37. Népesedési viták Magyarországon, 1960-1986.
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet tudományos vitaülése Budapest, 1988.
június 2.
38. Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről - 1989.
- 1991.**
39. Abortuszkérdés Magyarországon - 1991.
40. Terhesek és csecsemők egészségügyi és demográfiai vizsgálata. (A kutatási program általános ismertetése.)